

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Dövlət gəlirlərinə və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi –
dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması aləti kimi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Mustafa Elmin Bəhruz

BAKİ – 2020-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ____ ” _____ 2020-ci il

**“Dövlət gəlirlərinə və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi –
dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması aləti kimi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 632

Magistrant

Mustafa Elmin Bəhruz

Elmi rəhbər

i.f.d. Yeganə Həkimova Allahyar

Proqram rəhbəri

i.e.n.,dos. İlqar Seyfullayev Zülfüqar

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Yaşar Kəlbiyev Atakişi

BAKİ – 2020-ci il

Elm andı

Mən, Mustafa Elmin Bəhruz oğlu and içirəm ki, “Dövlət gəlirlərinə və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi – dövlət idarəciliyinin səmərəliliyinin artırılması aləti kimi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

DÖVLƏT GƏLİRLƏRİNƏ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ – DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI ALƏTİ KİMİ

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: Dayanmadan dəyişən, iqtisadi təlatümlərin baş verdiyi və qeyri-müəyyənliklərlə dolu dünyamızda maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyində, səmərəli sosial-iqtisadi siyasətin aparılmasında və insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində önəmli rol oynayır. Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşmasıyla ortaya çıxan maliyyə nəzarəti hər zaman öz aktuallığını qorumuş və xüsusi yanaşma tələb etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyada aparılmış tədqiqatın məqsədi mövcud vəziyyətin təhlili və buna uyğun olaraq hazırki problemlərin aşkarlanması və bu yöndə təkliflərin verilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat aparılan zaman müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və məntiqi yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını müxtəlif ədəbiyyatlar, məqalələr, Statistika Komitəsinin bülletenləri, Hesablama Palatasının rəyləri və digər dövlət orqanlarının internet saytlarındakı məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat aparılarkən qarşıya çıxan məhdudiyyətlər bu sahədə yerli ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işi aparılarkən son iqtisadi və statistik göstəricilər ələ alınmış, onlardan istifadə olunmuş və bununla bağlı olaraq tədqiqat işində aktual problemlər göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, dövlət gəlirləri və xərclərinin dinamikasında artım var, dövlət büdcəsinin tərkibində vergi gəlirlərinin payı artır, həmçinin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Dövlət Neft Fondundan köçürmələrin payı yüksək olaraq qalır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Əldə edilmiş nəticələr və verilmiş təkliflər dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində istifadə oluna bilər və bu sahədə təkmilləşmələr aparıla bilər.

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, dövlət gəlirləri, dövlət xərcləri, təkmilləşdirmə.

THE IMPROVEMENT OF THE FINANCIAL CONTROL OF THE PUBLIC REVENUES AND EXPENDITURES – AS A TOOL TO INCREASE THE EFFICIENCY OF THE PUBLIC ADMINISTRATION

Summary

The topicality of the subject: In a world of ever-changing, economic turmoil and uncertainty, financial control plays an important role in public administration, effective socio-economic policy, and people's well-being. Financial control, which emerged with the realization of the control function of finance, has always remained relevant and required a special approach.

Purpose of the research: The purpose of the research conducted in the dissertation is to analyze the current situation and accordingly, to identify current problems and make recommendations in this regard.

Used research methods: Comparative analysis, generalization and logical approach methods were used during the research.

Research database: The information base of the research consists of various literature, articles, bulletins of the Statistics Committee, opinions of the Chamber of Accounts and information on the websites of other government agencies.

Limitations of the research: The limitations of the research are the lack of local literature in this area.

Scientific novelty and practical results of the research: The latest economic and statistical indicators were seized during the research, they were used and in this regard, the actual problems in the research were indicated. The study found that there is an increase in the dynamics of public revenues and expenditures, the share of tax revenues in the state budget is increasing, as well as the share of transfers from the State Oil Fund in the state budget revenues remains high.

Fields where the results can be used: The results obtained and the proposals made can be used in the field of public financial control and improvements can be made in this field.

Keywords: *financial control, public revenues, public expenditures, improvement.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DMNX	Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
DSMF	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
KDMN	Kənar Dövlət Maliyyə Nəzarəti
KOB	Kiçik və Orta Biznes
Mln.	Milyon
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I fəsil. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Maliyyə nəzarəti dövlət idarəetməsinin əsası kimi.....	12
1.2. Maliyyə nəzarəti anlayışı, bazar münasibətləri şəraitində onun sosial-iqtisadi mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.....	18
1.3. Müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin növləri, forma və metodları.....	27
II fəsil. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN TƏSİRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	32
2.1. Respublikada dövlət gəlirlərinin formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili.....	32
2.2. Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsi üzərində maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili.....	41
2.3. Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarəti sistemi sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları.....	51
III fəsil. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI.....	59
3.1 Respublikanın maliyyə sistemində dövlət gəlirləri və xərclərinin səmərəli idarə olunmasının aktual problemləri.....	59
3.2. Azərbaycanda dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	76
Cədvəllərin siyahısı	79
Şəkillərin siyahısı	79
Qrafiklərin siyahısı	79
Diagramların siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dayanmadan dəyişən, iqtisadi təlatümlərin baş verdiyi və qeyri-müəyyənliklərlə dolu dünyamızda maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyində, səmərəli sosial-iqtisadi siyasətin aparılmasında və insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində önəmli rol oynayır. Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşmasıyla ortaya çıxan maliyyə nəzarəti hər zaman öz aktuallığını qorumuş və xüsusi yanaşma tələb etmişdir. Pul münasibətlərinin baş verdiyi elə bir sahə yoxdur ki, orada maliyyə nəzarəti həyata keçirilməsin. Maliyyə nəzarəti müxtəlif metodlarla, müxtəlif zaman aralığında və müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin aparılması nəzarət aparılan sahədə inkişafın yolunu açmış və daha yüksək məqsədlərə çatmaq üçün köməkçi rolunu oynamışdır.

Müasir dünyamızda maliyyə nəzarəti ilə bağlı beynəlxalq qurumların yaranması, müəyyən standart və normaların qəbul olunması və qanunvericilik aktlarının qəbulu maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətli bir mövzu olduğunun bariz nümunəsidir.

Maliyyə nəzarəti həm də ona görə aktual, əhəmiyyətli və üstündə dayanılmalı bir prosesdir ki, bu sahədə baş verən istənilən qanunsuzluq, fırıldaqçılıq və qeyri-leqal hallar digər sahələrə təsirsiz ötürşür. Belə ki, səmərəsiz təşkil olunmuş maliyyə nəzarəti ilə həm dövlət gəlirlərinin toplanmasında, həm də xərclərin təyinatına uyğun istifadəsində istənilən səviyyəyə çatmaq mümkün olmur. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, hər hansısa sahədə inkişafa nail olmaq və müasir mədəniyyətlər səviyyəsinə yüksəlmək üçün ölkədə yüksək səviyyəli maliyyə nəzarəti sistemi formalaşdırılmalıdır.

Aydındır ki, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin məqsədi səmərəliliyin təmin olunması, vəsaitlərin qənaətcil və məqsədli istifadəsi və gəlirlərin tam həcmdə toplanmasıdır. Ancaq bəzən arzulanan səviyyədə nailiyyətlər əldə olunmur. Bu da müəyyən problem və çatışmazlıqların olduğunun sübutu kimi dəyərləndirilir və bu sahədə daha ciddi qərarların qəbulunu, daha səmərəli mexanizmlərin tətbiqini şərtləndirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sahəsində kifayət qədər elmi araşdırmalar olsa da, dövlət idarəçiliyində dövlət gəlirlərinə və xərclərinə maliyyə nəzarəti ilə bağlı demək olar ki, elə də çox tədqiqat və araşdırmalar aparılmamışdır.

Araşdırılmış mövzuda dövlət gəlirləri və xərcləri təhlil edilmiş, mövcud problemlər öyənilməyə çalışılmış və problemlərin həlli yönündə müəyyən təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada aparılmış tədqiqatın məqsədi mövcud vəziyyətin təhlili və buna uyğun olaraq hazırkı problemlərin aşkarlanması və bu yöndə təkliflərin verilməsidir. Tədqiqat aparılarkən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Maliyyə nəzarətinin dövlət idarəetməsinin əsası kimi öyrənilməsi;
- Maliyyə nəzarəti anlayışı, bazar münasibətləri şəraitində onun sosial-iqtisadi mahiyyəti, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi;
- Müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin növləri, forma və metodlarının öyrənilməsi;
- Respublikada dövlət gəlirlərinin formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolunun təhlilinin aparılması;
- Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsi üzərində maliyyə nəzarətinin rolunun təhlil edilməsi;
- Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarəti sistemi sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiq edilməsi;
- Respublikanın maliyyə sistemində dövlət gəlirləri və xərclərinin səmərəli idarə olunmasının aktual problemlərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanda dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Maliyyə nəzarətinin obyektini hər zaman münasibətlər, yəni pul vəsaitlərinin xərclənməsi, maliyyə resurslarının istifadəsi prosesində meydana çıxan maliyyə münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini dövlət gəlirləri və xərclərinin idarə olunmasında aparılan maliyyə nəzarəti təşkil edir. Məsələn, mənfəət, vergi, gəlirlər, xərclər və.s.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat aparılan zaman müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və məntiqi yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını müxtəlif ədəbiyyatlar, məqalələr, Statistika Komitəsinin bülletenləri, Hesablama Palatasının hesabat və rəyləri və digər dövlət orqanlarının internet saytlarındakı məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat aparılarkən qarşıya çıxan məhdudiyyətlər bu sahədə yerli ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi aparılarkən son iqtisadi və statistik göstəricilər ələ alınmış, onlardan istifadə olunmuş və bununla bağlı olaraq tədqiqat işində aktual problemlər göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- Son illərdə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi və qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər nəticəsində dövlət büdcəsinin tərkibində vergi daxilolmalarının payı artır.
- Dövlət büdcəsinin formalaşmasında DGK-nin rolu artır və DGK xətti ilə daxilolmaların payı getdikcə artır;
- Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsinin nəticəsi olaraq ümumi daxili məhsulda artım yaranır;
- Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsi ilə bağlı yerli büdcələrin maliyyə təminatı aşağı səviyyədədir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticəsində göstərilən aktual problemlər diqqət mərkəzində saxlanıla və verilmiş təkliflər sayəsində aradan qaldırıla bilər.

Verilmiş təkliflər sayəsində dövlət idarəçiliyi sahəsində təkmilləşdirmələr aparıla bilər və səmərəliliyin artırılmasına nail oluna bilər. Əldə olunmuş nəticələrin tətbiq sahəsi kimi dövlət maliyyə nəzarəti sahəsi nəzərdə tutulmuşdur.

FƏSİL 1. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəzarəti dövlət idarəetməsinin əsası kimi

Dövlət gəlirlərinin dövlət büdcəsinə tam həcmdə və zamanında daxil olması və ayrılmış dövlət xərclərinin səmərəli şəkildə istifadəsi üzərində maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşmasına maliyyə nəzarəti deyilir. Bazar iqtisadiyyatlı sistemlərdə maliyyə nəzarəti dövlət idarəetməsində önəmli rol oynayır. Maliyyənin birinci əsas funksiyası bölgü, ikinci isə nəzarət funksiyasıdır. Onun üçün də maliyyə nəzarətinin aparılmasının vacibliyi maliyyənin nəzarət funksiyasından irəli gəlir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin yaranması ilə eyni vaxtda, yəni əmtəə mübadiləsi və pul münasibətlərinin ortaya çıxması ilə meydana gəlmişdir.

Maliyyə nəzarəti baş vermiş maliyyə pozuntularının aradan qaldırılması və maliyyə əməliyyatları zamanı səmərəliliyin artırılması üçün həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətidir.

Maliyyə nəzarəti, maliyyə sisteminin davamlı və effektiv fəaliyyətini təmin edir, həmçinin dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin qorunması və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır.

Maliyyə nəzarəti ictimai təkrar istehsalın bütün sahələrində, həmçinin dövlətin, yerli idarəetmə orqanlarının və müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin bütün dövrlərində həyata keçirilir.

Ximiçevaya görə, maliyyə nəzarəti ümumilikdə, ölkənin və onun bölgələrinin səmərəli sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının pul fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində nəzarətdir.

Maliyyə nəzarəti ona görə önəmlidir ki, onun vasitəsilə dövlət öz sosial-iqtisadi siyasətini həyata keçirə bilər və bu yolla iqtisadi inkişafa nail ola bilər.

Ümumilikdə, maliyyə nəzarəti dedikdə müəssisə və təşkilatların, dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının istifadəsi üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Pul fondları isə mərkələşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş

pul fondları olmaqla iki yerə bölünür. Mərkəzləşdirilmiş pul fondlarına ehtiyat, istehlak və yığım fondları aiddir.

Maliyyə nəzarətinə pulun istifadəsi ilə əlaqəli həyata keçirilən fəaliyyətlər daxildir və bu fəaliyyətlərlə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İqtisadi qanunların bütün tələblərinə nəzarət edilməsi;
- Milli gəlirin bölgüsü və təkrar bölgüsü;
- Büdcənin tərtibi və büdcə nəzarəti;
- Vergi nəzarəti.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılmasında əsas məqsəd maliyyə münasibətləri ilə bağlı qanunverciliyə əməl olunmasını, gəlirlərin düzgün qaydada yığılmasını, xərclərin təyinatı üzrə düzgün istifadəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Rus alim Y.Kroxina qeyd edir ki, maliyyə nəzarəti maliyyənin ikinci funksiyası olan nəzarətin reallaşma formasıdır və maliyyə hüququ baxımından dövlətin və bələdiyyələrin hüquqlarını qorumaq məqsədi daşıyır.

İ.M.Kulikov və T.R.Ryabova görə isə maliyyə nəzarəti özünəməxsus, xüsusi forma və metodlar tətbiq etməklə təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılması üzrə dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının fəaliyyətlərinin toplusudur.

Hər bir elm kimi maliyyə nəzarətinin də predmeti, obyektı və subyektı vardır. Maliyyə nəzarətinin predmetinə aşağıdakılar daxildir:

- Mənfəət;
- Maliyyə göstəriciləri;
- Əlavə dəyər vergisi;
- Maya dəyəri;
- Bütün növdən olan gəlirlər və.s.

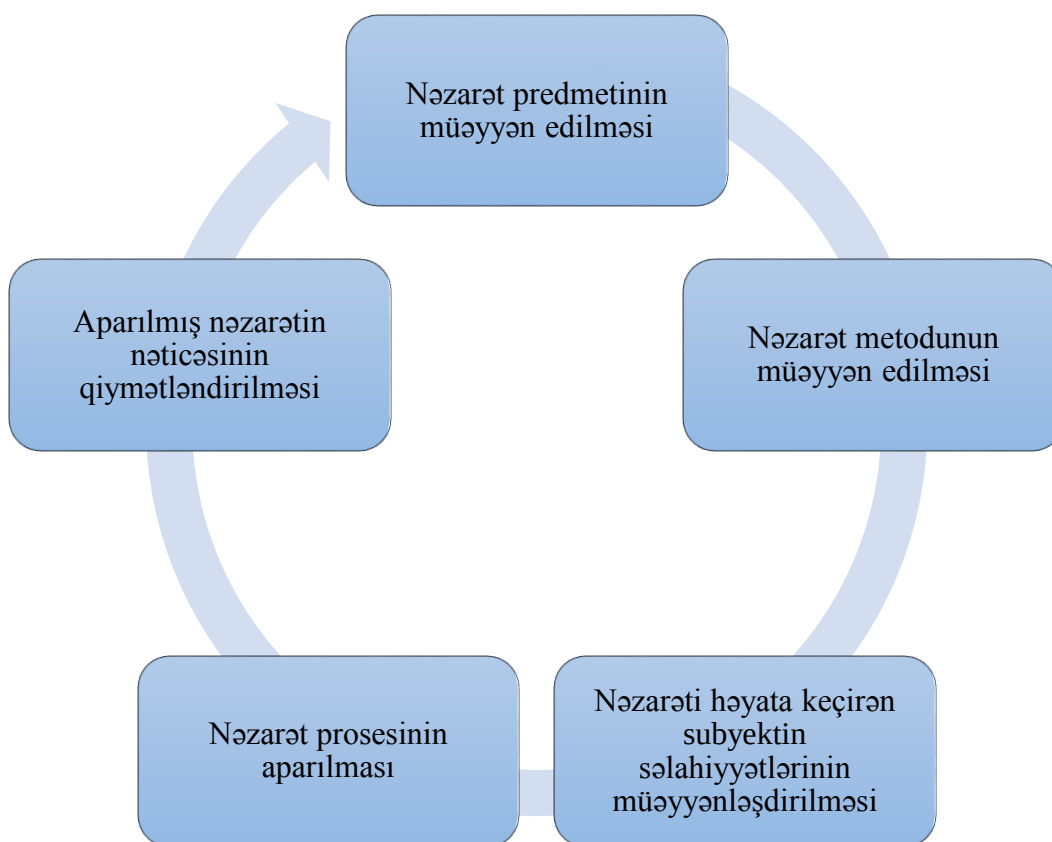
Maliyyə nəzarəti sistemi – maliyyənin xüsusi mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilən və nəzarət obyektı ilə bağlı nəzarət edən, nəzarət olunan və idarə edən subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Maliyyə nəzarəti prosesi, maliyyə sisteminə daxil

olan müxtəlif elementlərin bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı baş verir. Maliyyə nəzarətinin sisteminin elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Nəzarət mexanizmi;
- Nəzarət obyektı;
- Nəzarətedici subyektlər;
- Nəzarət olunan subyektlər;
- İdarəedici subyektlər.

Nəzarət mexanizminə aşağıdakılar daxildir:

Şəkil 1: Nəzarət mexanizminin tərkibi

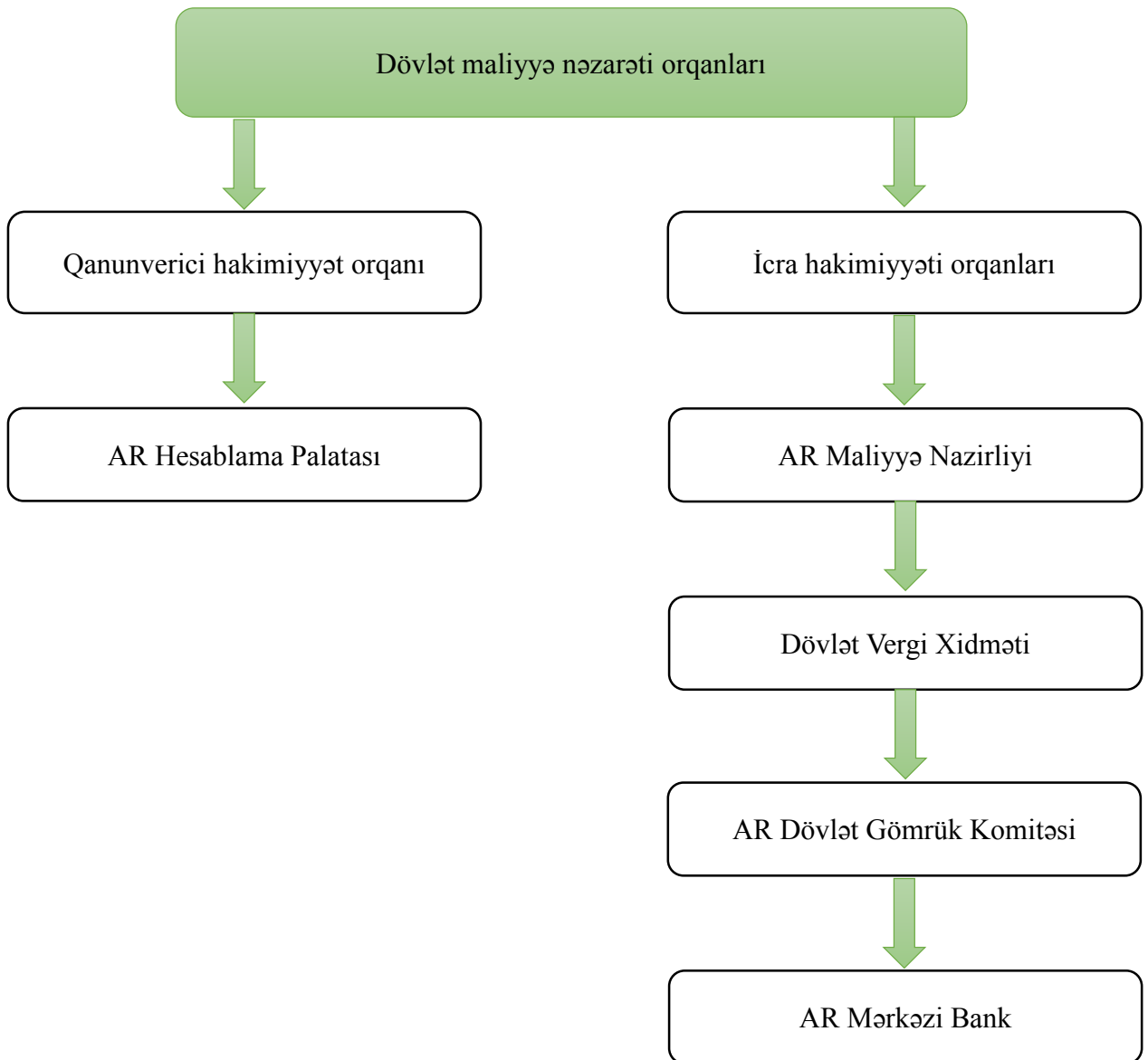
Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə nəzarətinin subyektlərinə isə idarəedən subyektlər (məsələn, parlament) və nəzarət edən subyektlər (məsələn, Maliyyə Nazirliyi) aid olunur. Maliyyə nəzarəti prosesinin səmərəli və effektiv formada təşkili üçün onun obyektlərinin və subyektlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Nəzarətin subyektlərinə fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət orqanları, müxtəlif departamentlər və.s aid edilir.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri nəzarət həyat keçirilən obyektə qanunvericiliyin pozulması hallarının qarşısını alır, həmçinin qanunvericiliyin pozulması halları aşkarlandığı zaman müəyyən tədbirlər görürlər.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin subyektləri şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 2: Maliyyə nəzarətinin subyektləri

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə sistemi özlüyündə geniş bir anlayışdır və özündə maliyyə nəzarətini ehtiva edir. Maliyyə sistemi mürəkkəb struktura malik olmaqla yanaşı, özündə aşağıdakı alt sistemləri birləşdirir. Bu altsistemlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müəssisə maliyyəsi;
- Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi;
- Dövlət maliyyəsi.

Maliyyə sisteminin mahiyyətini və maliyyə nəzarətinin vacibliyini daha yaxşı başa düşmək üçün maliyyə sisteminə subyektlər arasında yaranan pul münasibətlərini kimi baxmaq məqsədmüvafiq olardı:

1. Öz məhsul və xidmətlərini reallaşdıran müəssisələr (firmalar) arasında;
2. Müəssisələr ilə yuxarı təşkilatlar arasında;
3. Büdcə ödənişlərinin ödənilməsi və xərclərin maliyyələşdirilməsi zamanı müəssisələrlə dövlət arasında;
4. Vergi və digər tədiyyə ödənişləri zamanı vətəndaşlar və dövlət arasında;
5. Ehtiyatların yaradılması və tədiyyələrin ödənməsi zamanı əhali, müəssisələr və büdcədənəkar fondlar arasında;
6. Müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında;
7. Sığorta hadisəsi baş verdikdə dəymiş zərərin ödənilməsi və sığorta haqqının ödənilməsi zamanı sığorta təşkilatları ilə müəssisə və əhali arasında (Bağırov D.A, Həsəni M.X, 2011).

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminə və maliyyə nəzarətinin obyektlərinə - dövlət krediti, büdcədənəkar fondlar, dövlət büdcəsi, sığorta fondları, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi daxildir.

Dövlət büdcəsi – dövlətin əsas maliyyə sənədi olmaqla mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Dövlət büdcəsi vasitəsi ilə dövlət öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi iki mərhələlidir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi;
- Bələdiyyələrin büdcəsi.

Büdcədənəkar fondlar – büdcədənəkar dövlət fondları Azərbaycan Respublikasına məxsus olan, ancaq büdcə sisteminə daxil olmayan pul fondlarıdır. Büdcədənəkar fondlar sosial və istehsal təyinatlı olurlar. Belə fondların yaradılması məqsədi vətəndaşlara göstərilən sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, inkişafdan qalmış sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün vəsaitlərin ayrılması, aparıcı sahələrin daha da inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycanda büdcədənəkar fondlara Dövlət Sosial Müdafiə Fondunu (DSMF), Dövlət Neft Fondunu nümunə göstərə bilərik.

Dövlət krediti – öz xərclərini maliyyələşdirmək məqsədilə dövlətin əhali, müəssisə və təşkilatlardan müvəqqəti vəsaitlərin cəlbə üzrə kredit münasibətlərini əhatə edir. Dövlət krediti dövlət qiymətli kağızlarının, dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsi yolu ilə cəlb edilir.

Sığorta fondu – dövlət maliyyə sisteminin bir digər hissəsi sığorta fondlarıdır ki, bu fondlar təbii fəlakətlər və bədbəxt hadisələr zamanı dəyən ziyanın qarşılanmasına xidmət edir.

Maliyyə sisteminin növbəti həlqəsi müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsidir. Bu növ müəssisələr cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün qanunla müəyyən edilmiş formada yaradılan müstəqil təsərrüfat subyektləri və hüquqi şəxslərdir.

Müəssisələrin maliyyəsinə aşağıdakı maliyyə sistemi həlqələri daxildir:

- 1) Kommersiya məqsədi əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin (təşkilatların) maliyyəsi;
- 2) Qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin (təşkilatların) maliyyəsi;
- 3) Dövlət və bələdiyyə (yerli orqanların) müəssisələrin maliyyəsi;
- 4) İctimai birliklərin maliyyəsi.

Maliyyə nəzarəti nəzarətin xüsusi bir sahəsidir və maliyyə nəzarəti forması həyata keçirilən obyektədən asılı olaraq fərqlənir: dövlət maliyyə nəzarəti, təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti, auditor maliyyə nəzarəti. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə daxilində müəssisələrin müəyyən bölmələri tərəfindən həyata keçirilir (məsələn, maliyyə şöbəsi). Müstəqil maliyyə nəzarəti isə ixtisaslaşmış auditor təşkilatları, auditor xidmətləri tərəfindən aparılır (Xankişiyev B.A, 2002).

Maliyyənin idarə edilməsi iki mərhələdən ibarətdir:

- Hazırlıq mərhələsi;
- Birbaşa fəaliyyət mərhələsi;

Hazırlıq mərhələsinin özü də maliyyə məlumatlarının toplanmasından və planlaşdırmadan ibarətdir.

Birbaşa fəaliyyət mərhələsi isə üç hissədən – operativ idarəetmə, tənzimləmə, və nəzarətdən mərhələlərindən ibarətdir.

Nəzarət, maliyyənin iki əsas funksiyasından biri olduğu üçün maliyyə idarəetməsinin birbaşa fəaliyyət mərhələsində də əsas funksiyalardan birini həyata keçirir (Bağırov D.A, Həsənlı M.X, 2011).

1.2. Maliyyə nəzarəti anlayışı, bazar münasibətləri şəraitində onun sosial-iqtisadi mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Maliyyə nəzarəti, bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarətedici orqanların nəzarətidir. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilmə formasıdır və nəzarət sistemi daxilində maliyyə nəzarəti önəmli yer tutur.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən bir sıra sənədlər yoxlanılır, yoxlanılan sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ Maliyyə və mühasibat hesabatları;
- ✓ Müəssisənin (təşkilatın) nizamnaməsi;
- ✓ Müəssisənin təsis müqaviləsi;

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarətinin bir sıra məqsədləri və vəzifələri vardır. Maliyyə nəzarətinin başlıca məqsədi, maliyyə vəsaitlərinin iqtisadiyyatın bütün sektorları arasında məqsədli və effektiv istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir:

- 1) Maliyyə resurslarına olan tələbatlar ilə maliyyə resurslarının formalaşdırılması arasında tarazlığın təmin olunmasına yardım etmək;
- 2) Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam həcmdə və dəqiq vaxtında təmin olunması;
- 3) Maliyyə (mühasibat) uçotu və hesabatlarının düzgün aparılması;

- 4) Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərində maksimum faydalılığa nail olunmasında köməklik göstərmək;
- 5) Müəssisə və təşkilatların maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsində köməklik göstərmək;
- 6) Dövlət büdcəsinə gəlirlərin alınması ilə bağlı müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarətin təşkili;
- 7) Maliyyə sahəsində baş vermiş pozuntuların aradan qaldırılması;
- 8) Müəssisələrdə gərəksiz xərclərin aradan qaldırılması və mənfəətliliyin artırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Maliyyə nəzarətinin obyektı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zamanı yaranan yenidən bölgü prosesləri və əmtəə-pul münasibətləridir. Subyektlərinə isə maliyyə nəzarətini aparan hüquqi və fiziki şəxslər aid edilir. Maliyyə nəzarətinin təşkil edən xüsusi səlahiyyətli şəxslər bunlardır:

- Dövlət nəzarət orqanları;
- Qeyri-dövlət nəzarəti orqanları (özəl auditor təşkilatları);
- Yoxlama fəaliyyəti ilə məşğul olan ixtisaslı mütəxəssislər;

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanları bunlardır:

- AR Hesablama Palatası;
- AR Maliyyə Nazirliyi;
- İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti;
- Dövlət Gömrük Komitəsi;
- Mərkəzi Bank.

Yuxarıda sadalanan nəzarətedici orqanlar arasında Hesablama Palatası xüsusi yer tutur. Belə ki, Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası hökumətindən asılı olmayan ali audit orqanıdır. Hesablama Palatasının üzvləri sədr, sədr müavini və beş auditor olmaqla yeddi nəfərdən ibarətdir və üzvlərin səlahiyyət müddəti 7 ildir.

Hesablama Palatası geniş səlahiyyətləri olan büdcə-vergi nəzarəti orqanıdır. Həmçinin Hesablama Palatası kənar dövlət maliyyə nəzarəti funksiyasını həyata

keçirən dövlət qurumudur və sadəcə Milli Məclisə hesabat verir. Kənar dövlət maliyyə nəzarəti dedikdə ali audit orqanı tərəfindən aparılan müstəqil dövlət nəzarəti başa düşülür. Hesablama Palatası tərəfindən kənar dövlət maliyyə nəzarəti aşağıdakı formalarda keçirilir:

- Monitoring;
- Analitik fəaliyyət;
- Audit.

Əlavə olaraq onu qeyd etmək ki, kənar dövlət maliyyə nəzarətinin obyektlərinə isə publik hüquqi şəxslər, dövlət fondları, dövlət orqanları, dövlətin və bələdiyyənin tabeliyində olan hüquqi şəxslər aid edilir.

Hesablama Palatasının bir sıra fəaliyyət prinsipləri vardır və onun fəaliyyəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 1) qanunçuluq prinsipi;
- 2) ədalətlik prinsipi;
- 3) obyektivlik prinsipi;
- 4) müstəqillik prinsipi;
- 5) şəffaflıq prinsipi;
- 6) kollegiallıq prinsipi;
- 7) peşəkarlıq prinsipi.

Ölkəmizdə Hesablama Palatası kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir, dövlət büdcəsi layihəsinə və onun icrası ilə bağlı rəy verir. Bundan əlavə büdcədən kənar dövlət fondlarının (ARDNF və DSMF) da büdcə layihələrinə və onların icrası ilə bağlı rəy verir. Bunlardan əlavə, dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar tövsiyyələr verir, mütəmadi olaraq təhlillər aparır.

Ali nəzarət orqanı kimi Hesablama Palatasının aşağıdakı vəzifələri vardır:

- dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcə layihələrinə rəy vermək;

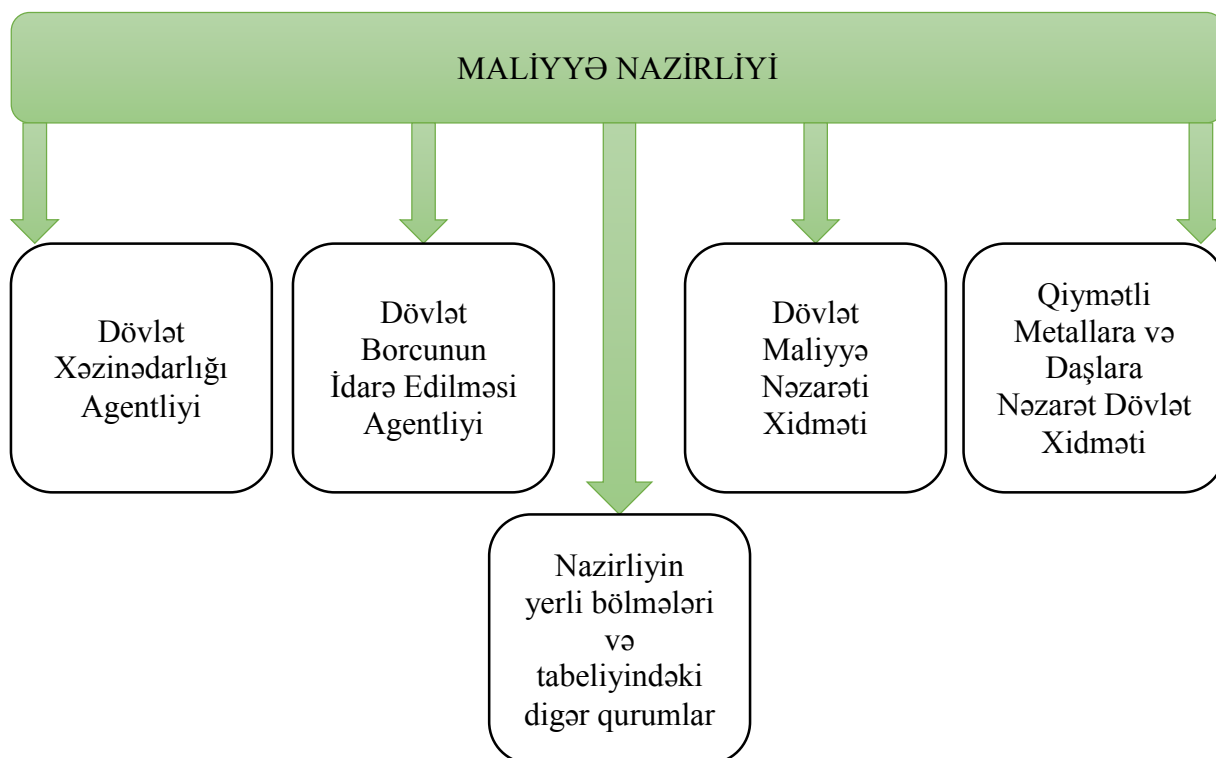
- dövlət büdcəsi və büdcədən dövlət fondlarının icrası ilə bağlı illik hesabatlara rəy vermək;
- kənar dövlət maliyyə nəzarətinin obyektlərində kənar dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirmək;
- kənar dövlət maliyyə nəzarətinin nəticələri ilə bağlı Milli Məclisə məlumat vermək;
- aparılmış kənar dövlət maliyyə nəzarəti ilə bağlı müvafiq tədbirlər reallaşdırmaq;
- dövlət büdcəsinin icrasısının təhlili ilə əlaqədar müvafiq orqana illik və yarımillik məlumat vermək;
- korrupsiya və hüquq pozuntularına qarşı mübarizə sahəsində təbirlər həyata keçirmək;
- öz fəaliyyəti ilə bağlı Milli Məclisə illik hesabat təqdim etmək;
- öz fəaliyyəti zamanı məxfilik rejiminə əməl etmək;
- qanunla müəyyən olunmuş digər vəzifələri həyata keçirmək (“Hesablama Palatası haqqında” Qanun, 2018).

Digər önəmli nəzarətedici orqan AR Maliyyə Nazirliyidir. Maliyyə Nazirliyi 1918-ci ildə yaradılmışdır. Maliyyə Nazirliyi, 9 fevral 2009-cu il 48 nömrəli Fərmanla təstiqlənmiş Əsasnaməyə uyğun fəaliyyətdədir.

AR Maliyyə Nazirliyi ölkədə maliyyə siyasətini həyata keçirir və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında iştirak edir.

Maliyyə Nazirliyinə rəhbərliyi konstituyaya uyğun olaraq Prezident tərəfindən vəzifəyə təyin edilmiş nazir rəhbərlik edir. Maliyyə Nazirliyinin strukturu isə şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3: Maliyyə Nazirliyinin strukturu

Mənbə: Şəkil AR Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəzarətedici orqan kimi Maliyyə Nazirliyinin öz fəaliyyət istiqamətləri vardır. Nazirlik ölkədə büdcə-vergi və maliyyə sahəsində dövlət siyasətini hazırlayır, icmal büdcəni və dövlət büdcəsinin layihələrini hazırlayır, dövlət büdcəsinin icra edilməsini təmin edir, respublikada sığorta fəaliyyəti ilə bağlı siyasət hazırlayır və sığorta bazarının subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət edir.

Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyət istiqaməti sadəcə yuxarıda sadalanlarla məhdudlaşmır. Digər fəaliyyət istiqamətlərinə, dövlət borcunun idarə edilməsi, makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması, iqtisadiyyat sahəsində dövlət tənzimlənməsi, ölkəyə investisiyaların cəlbə ilə bağlı proqramların hazırlanması, audit fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, ölkədə mühasibat uçotunun təşkil edilməsi və aparılması və maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə bağlı dövlət siyasətləri aiddir. Bunlardan başqa, nazirlik Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici və daxili kreditlərin cəlb olunması üçün vacibli tədbirlər görür, həmçinin Maliyyə Nazirliyi mərkəzi icra orqanları ilə yerli icra orqanları

arasında fəaliyyəti əlaqələndirir və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş başqa istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Nəzarəedici orqan kimi Maliyyə nazirliyinin öz vəzifələri vardır, vəzifələrdən bəzilərinə aşağıdakılar daxildir:

- əlaqəli dövlət qurumları ilə birgə iqtisadi vəziyyətin təhlilini aparmaq və sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə bağlı təkliflər hazırlamaq və vermək;
- ölkənin gömrük və pul-kredit siyasətləri ilə bağlı təkliflərin hazırlanması prosesində iştirak etmək;
- büdcə layihəsini hazırlamaq və büdcənin icrasının təşkil edilməsi;
- büdcə xərcləməsində müəyyənləşdirilmiş həddən artıq borc yaradan təşkilatlarla bağlı tədbir görmək;
- dövlət büdcəsinin icra edilməsi ilə bağlı aylıq, rüblük və illik olmaqla hesabatlar hazırlamaq;
- vergilər, rüsumlar və başqa məcburi ödənişlərlə əlaqəli təkliflər hazırlamaq, əlaqəli qurumlara təqdim etmək;
- dövlət büdcəsinə artıq ödənilən vergi və digər ödənişlərin dövlət büdcəsindən geri qaytarmaq;
- dövlət büdcəsindən ayırmalarla bağlı xərclər smetasını tərtib və təstiq etmək, icrası ilə bağlı ümumi qaydaları müəyyənləşdirmək;
- öz fəaliyyəti ilə bağlı ictimaiyyəti məlumatlandırmaq;
- qanunla müəyyən olunmuş digər vəzifələri həyata keçirmək (Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə, 2009).

Hesablama Palatası və Maliyyə Nazirliyindən sonra ölkədə maliyyə nəzarətini həyata keçirən digər orqan Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətidir. Bu orqan İqtisadiyyat Nazirliyinin struktutunun dəyişdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır. Belə ki, Vergilər Nazirliyi ləğv edilmiş, onun əsasında “Dövlət Vergi Xidməti” yaradılmış və İqtisadiyyat Nazirliyinin strukturuna daxil edilmişdir (<http://www.aztv.az/az/news/2331/vergiler-nazirliyi-legv-edildi-markfermanmark>).

Vergilər Nazirliyindən başqa Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi və Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi də İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir.

Dövlət Vergi Xidməti respublikada həyata keçirilən maliyyə və büdcə siyasəti daxilində vergi siyasətinin aparılmasını, dövlət büdcəsinə vergi və digər daxilolmaların vaxtında və tam həcmdə toplanmasını edən və bu sahədə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanıdır.

Bir nəzarətedici orqan kimi dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan Dövlət Vergi Xidmətinin bir sıra vəzifələri vardır. Vəzifələr aşağıdakılardır:

- dövlət büdcəsinə alınan vergilərin və digər büdcə daxilolmalarının vaxtlı-vaxtında və tam həcmdə büdcəyə köçürülməsinə nəzarət;
- vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarət;
- vergi ödəyicilərinə vergi qanunvericiliyi ilə əlaqəli informasiya vermək;
- vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı vergi ödəyicilərinə əvəzsiz şəkildə izahatların verilməsi;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumaq;
- vergi ödəyicilərinin qanuni mənafeələrini qorumaq;
- qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Maliyyə nəzarəti sahəsində nəzarətedici orqanlardan biri Dövlət Gömrük Komitəsidir. Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük işi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir, gömrük işini təşkil edir, normayaratma fəaliyyətini həyata keçirir və öz fəaliyyəti istiqamətində hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirir. Dövlət Gömrük Komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- gömrük ödənişlərinin alınmasını təmin edir;
- toplanması gömrük komitəsinə həvalə olunmuş dövlət vergilərinin, gömrük rüsumlarının və dövlət rüsumunun dövlət büdcəsinə köçürülməsini təmin edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir;
- gömrük işi ilə bağlı qanunvericiliyin pozulması hallarının qarşısını alır və müvafiq araşdırmalar aparır;
- malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirməsini həyata keçirir;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq ixrac nəzarətini həyata keçirir (AR Gömrük Məcəlləsi, 2011)

Ölkədə maliyyə nəzarətini həyata keçirən başqa bir orqan Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank (əvvəlki adı Milli Bank) 11 fevral 1992-ci ildə yaradılmışdır. Mərkəzi Bankın fəaliyyəti “Mərkəzi Bank haqqında” qanunla tənzimlənir. AR konstitusiyasına əsasən Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin müstəsna mülkiyyətindədir, publik hüquqi şəxsdir və müstəqildir. Mərkəzi Bank öz fəaliyyəti ilə bağlı sadəcə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qarşısında hesabat verir. İki pilləli bank sisteminin mövcud olduğu Azərbaycanda Mərkəzi Bank, ilk pillədə yerləşir. İkinci pillədə isə kredit təşkilatları dayanır (banklar, BOKT və.s).

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət nəzarəti sistemində Mərkəzi Bankın rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nəzarəti orqanı kimi Mərkəzi Bankın başlıca məqsədi ölkədə qiymət sabitliyinin təmin etməkdir. Mərkəzi Bankın digər bir məqsədi bank sisteminin sabitliyini təmin etməkdir. Qeyd edək ki, Mərkəzi Bankın başlıca məqsədi mənfəət götürmək deyildir.

Mərkəzi bank məqsədlərinə nail olmaq üçün “Mərkəzi Bank” haqqında qanunda göstərilən funksiyaları həyata keçirir. AR Mərkəzi Bankı aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- 1) Mərkəzi Bankın başlıca funksiyası pul siyasətinin həyata keçirilməsidir.
- 2) Mərkəzi Bankın digər vacib funksiyası milli valyutanı emissiya etməkdir, yəni bu funksiya ilə Mərkəzi Bank ölkə ərazisində nağd pul dövriyyəsini təşkil edir. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, manatın emissiyasını həyata keçirmək hüququ sadəcə Mərkəzi Banka məxsusdur. Bu funksiya ilə Mərkəzi Bank dövriyyəyə kağız və metal pulları buraxır və dövriyyədən çıxarır.

- 3) Milli valyutanın rəsmi məzənnəsinin müəyyən etmək. Xarici valyutalara nisbətdə milli valyutanın məzənnəsini müəyyənləşdirir və mütəmadi olaraq elan edir.
- 4) Mərkəzi Bankın dördüncü funksiyası valyuta tənzimləşdirilməsi və nəzarətinin aparılmasıdır.
- 5) Beşinci funksiya olan qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi ilə Mərkəzi Bank sərəncamında olan qızıl-valyuta ehtiyatlarını özündə saxlayır və onları idarə edir.
- 6) Tədiyyə balansının tərtib edilməsi. Bu funksiya ilə Mərkəzi Bank hesabat tədiyyə balansının və ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanması prosesində iştirak edir.
- 7) Mərkəzi bankın yeddinci funksiyası ölkənin icmal xarici borc statistikasının və beynəlxalq investisiya balansının hazırlanmasıdır. Bu funksiya ilə Mərkəzi Bank ölkənin ümumi, yəni həm dövlət, həm də qeyri-dövlət olmaqla xarici borc statistikasını və beynəlxalq investisiya balansını hazırlayır və bu məlumatları yayır.
- 8) Mərkəzi Bankın sonuncu funksiyası olan səkkizinci funksiya ödəniş sistemlərinin təşkil edilməsi və tənzimlənməsidir. Bu funksiya vasitəsilə Mərkəzi Bank ölkədə banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemləri yaradır. Mərkəzi Bank yaratdığı ödəniş sistemlərinin sabit işləyişini təmin etmək üçün onların fəaliyyətini təşkil edir, onları əlaqələndirir, tənzimləyir və ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinə daimi nəzarəti həyata keçirir.

Mərkəzi Bank həyata keçirdiyi funksiyalar vasitəsilə ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasına xidmət edir (<https://www.cbar.az/page-3/about-us>).

Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edərək ölkə iqtisadiyyatındakı pul kütləsinə nəzarət edir. Pul siyasəti alətlərinə - açıq bazar əməliyyatların həyata keçirilməsi, faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi, depozit əməliyyatlarının

aparılması, məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi və kredit təşkilatlarının yenidən maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsi aiddir (Sadıqov E., 2010).

Mərkəzi Bank öz funksiya və səlahiyyətlərini yerinə yetirərkən tam müstəqildir, bu zaman hər hansı fiziki və hüquqi şəxslər və ya hakimiyyəti orqanları onun fəaliyyətinə istənilən bir səbəbdən məhdudiyyət qoya bilməz, qanuna zidd təsir və ya müdaxilə edə bilməz. Mərkəzi Bankın müstəqillik statusu olsa da, o, öz fəaliyyətini digər iqtisadi dövlət qurumları ilə ikitərəfli olaraq əlaqələndirir, iqtisadi siyasətlə bağlı məsələlərin müzakirəsi zamanı iştirak edir, öz təklif və tövsiyyələrini verir.

Dövlət bankı olduğuna görə Mərkəzi Bank dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir və həmin hesablar üzrə mədaxil və məxaric əməliyyatlarını aparır.

Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandığı halda Mərkəzi Bank qanunla müəyyənləşdirilmiş limit çərçivəsində dövlətə manatla kredit verə bilər. Belə ki, bu zaman verilən kreditin müddəti ən çoxu 6 ay olur və kreditin cari ildə qaytarılması əsas şərtlərdən biridir.

Şəffaflığın təmin edilməsi və ictimai etimadın artırılması üçün Mərkəzi Bank öz fəaliyyətinin nəticələri ilə bağlı cəmiyyəti məlumatlandırır. Həmçinin görülməli işlərlə bağlı dövlət Prezidentinə hesabat verir. Ölkə prezidenti tərəfindən təyin olunmuş auditor Mərkəzi Bankın illik fəaliyyətini yoxlayır və bununla bağlı maliyyə hesabatını ölkə Prezidentinə təqdim edir. Mərkəzi Bankın illik hesabatı, həmçinin audit yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı hər il KİV-də dərc olunur.

1.3. Müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin növləri, forma və metodları

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti fərqli əlamətlərə əsasən təsnif edilir. Maliyyə nəzarəti mülkiyyət forması baxımından dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti olmaqla iki yerə ayrılır.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət orqanları tərəfindən aparılır və aparılmasında məqsəd dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılmasından, maliyyə

sabitliyinin əldə olunmasından, həmçinin ayrılmış vəsaitlərin təyinatına uyğun istifadə edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti isə aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Auitor nəzarəti;
- 2) İctimai nəzarət;
- 3) Təsərrüfatdaxili nəzarət.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və dövlət maliyyə nəzarəti aparılma formasına görə oxşar olsalar da son məqsəd baxımından fərqlənirlər. Dövlət maliyyə nəzarətinin aparılmasında son məqsəd büdcə xərclərini minimuma endirmək, vəsaitlərdən maksimum səmərəli şəkildə istifadə etmək və büdcə gəlirlərinin maksimum daxil olmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətininse aparılmasında son məqsəd resurslardan səmərəli istifadə edərək maksimum mənfəətin əldə edilməsindən ibarətdir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin aparılmasının bir digər məqsədi də müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının təşkil edilməsidir.

Həyata keçirilmə zamanına görə maliyyə nəzarəti üç yerə ayrılır:

- 1) İlkin maliyyə nəzarəti;
- 2) Cari maliyyə nəzarəti;
- 3) Sonradan maliyyə nəzarəti (Novruzov N.A, İbrahimov E.Ə, 2012).

İlkin maliyyə nəzarəti əməliyyatlar başlamazdan öncə həyata keçirilir. İlkin nəzarət prosesi maliyyə plan və smetalarının tərtibindən əvvəl baş tutur. Bu növ nəzarət prosesi resurslardan səmərəli və qənaətcil istifadəyə imkan verir. Həmçinin ilkin maliyyə nəzarəti qabaqlayıcı xüsusiyyətə malikdir. Bu zaman maliyyə vəsaitlərindən səmərəsiz və məqsədsiz istifadənin qarşısı alınır və maliyyə intizamı möhkəmlənir.

Cari maliyyə nəzarəti (operativ maliyyə nəzarəti) əməliyyatlar aparılarkən, vergilər ödənilərkən, maliyyə vəsaitləri bölünərkən və xərclənərkən aparılır.

Sonradan həyata keçirilən nəzarət isə maliyyə əməliyyatları bitdikdən sonra həyata keçirilir, maliyyə hesabatlarının və mühasibat uçotu sənədlərinin qaydalara

uyğun hazırlanmasını müəyyən edir. Sonradan aparılan maliyyə nəzarətinin məqsədi bitmiş maliyyə əməliyyatlarının nəticələrinin və effektivliyinin qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə nəzarəti maliyyə fəaliyyəti sahələrinə (sferalarına) görə aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

- **Büdcə nəzarəti.** Bu nəzarət növü büdcə vəsaitlərinin səfərbər olunması və vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı olduğu üçün büdcə nəzarəti adlanır. Büdcə nəzarəti büdcənin tərtib olunması və icrası ilə bağlı maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilmə formasıdır. Büdcə nəzarəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, büdcəyə daxil olan gəlirlərin artırılmasına şərait yaradır. Büdcə nəzarətinin aparılmasında əsas məqsəd büdcə qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarət etməkdir.
- **Vergi nəzarəti.** Bu nəzarət növü bütün səviyyəli büdcələrə vergilərin tam həcmdə və zamanda yığılması, vergi qanunvericiliyinə əməl olunması və vergi ödəyicilərinin uçota alınması ilə bağlı nəzarətdir.
- **Kredit nəzarəti.** Bu nəzarət növü kredit əməliyyatlarını, yəni kreditlərin verilməsini, geri qaytarılmasını və verilmiş kreditə görə faiz ödənişlərini əhatə edir.
- **Valyuta nəzarəti.** Valyuta nəzarəti – dövlətin qanuni üsullardan istifadə etməklə milli valyuta bazarına təsir etmək üçün apardığı tənzimləmə tədbirlərinin məcmusudur. Azərbaycanda valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqan Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici valyutanın və xarici valyutada olan qiymətli kağızları tədavülü sahəsini və qaydalarını müəyyənləşdirir.
- **Gömrük nəzarəti.** Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi gömrük rüsum və ödənişlərinin dövlət büdcəsinə tam həcmdə və zamanında daxil edilməsini təmin etmək, gömrük qanunvericiliyinə əməl etmək və ölkədə gömrük işinin inkişafı məqsədi daşıyır.

- **Sığorta nəzarəti.** Sığortaçının maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində və onun sığortalı qarşısında müqavilə öhdəliklərini qəbul etməsi üçün ödəniş qabiliyyətinə malik olmasında öz əksini tapır. Sığorta nəzarəti sığorta qanuverciliyinə riayət olunması, tərəflərin hüquqlarının təmin edilməsi və sığorta sisteminin düzgün işləməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinin aparılma metolarına yoxlama, təftiş və təhlil aiddir.

Yoxlama metodu ilə maliyyə nəzarəti aparılarkən təsərrüfat subyektinin ayrı-ayrı sənədləri, maliyyə və balans hesabatları yoxlanılır. Yoxlama zamanı maliyyə pozuntuları üzə çıxarılır, daha sonra isə maliyyə pountularının aradan qaldırılması istiqamətində qərar qəbul edilir.

Təftiş metodu maliyyə nəzarətinin əsas metodudur. Belə ki, təftiş zamanı müəssisələrin hesabat ili ərzində maliyyə fəaliyyəti yoxlanılır. Aparılan obyektədən asılı olaraq təftişin qismən, tam, kompleks və tematik növləri vardır. Həmçinin təftiş prosesi planlı və plandankənar olaraq aparıla bilər.

Təftişin prosesinin aparılması üsulu isə iki üsulla həyata keçirilir: seçmə üsul və başdan-başa üsul.

Aparılma xarakterinə görə təftiş iki cür olur: sənədlər əsasında aparılan təftiş və faktlar əsasında aparılan təftiş. Təftişin yekunu ilə bağlı akt hazırlanır və tapılmış nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər görülür.

Maliyyə nəzarətinin digər bir metodu olan təhlil illik hesabatlardakı məlumatlar əsasında həyata keçirilir. Təhlil zamanı tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsi, xərc normalarına əməl edilməsi kimi hallar üzə çıxarılır. Təhlilin yoxlamadan fərqi ondadır ki, bu zaman daha əhatəli göstəricilərdən istifadə olunur və təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə olunur. Təhlil zamanı anketlər tərtib edilir və sorğular aparılır (Xankişiyev B, 2002).

İmperativlik dərəcəsinə görə maliyyə nəzarəti növə bölünür – məcburi nəzarət və könüllü nəzarət.

Məcburi maliyyə nəzarət qanunvericiliyin tələbi, dövlət idarəetmə orqanlarının və ya hüquq-mühafizə orqanlarını qərarları ilə həyata keçirilir.

Könüllü maliyyə nəzarəti müəssisələrin qərarı ilə həyata keçirilir. Bu zaman nəzarəti maliyyə və mühasibatlıq şöbləri, ekspertlər və sairə həyata keçirir.

Maliyyə nəzarətinin təsnif edilməsi ilə bağlı yuxarıda sadaladıqlarımıza ümumi şəkildə cədvəl 1-dən baxa bilərik.

Cədvəl 1: Maliyyə nəzarətinin təsnifatlaşdırılması

Maliyyə nəzarətinin təsnifatlaşdırılması				
Mülkiyyət formasına görə	Həyata keçirilmə zamanına görə	Maliyyə fəaliyyəti sahəsinə görə	Aparılma metodlarına görə	İmperativlik dərəcəsinə görə
Dövlət maliyyə nəzarəti	İlkin maliyyə nəzarəti	Büdcə nəzarəti	Yoxlama metodu	Məcburi maliyyə nəzarəti
		Vergi nəzarəti		
	Cari maliyyə nəzarəti	Gömrük nəzarəti	Təftiş metodu	
		Valyuta nəzarəti		
Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti	Sonradan maliyyə nəzarəti	Sığorta nəzarəti	Təhlil metodu	Könüllü maliyyə nəzarəti
		Kredit nəzarəti		

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

FƏSİL 2. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN TƏSİRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Respublikada dövlət gəlirlərinin formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili

Hər bir dövlət öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək, qarşısına qoyduğu məqsəllərə nail olmaq və xərclərini qarşılamaq üçün gəlirlərə ehtiyac duyur. Dövlətin əldə etdiyi gəlirlər dövlət büdcəsində toplanır və təyinatı üzrə xərclənir. Və bu proseslərin baş verməsi maliyyə nəzarəti olmadan mümkün deyil. Dövlət gəlirlərinin toplanması və gəlirlər üzərində nəzarət dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən aparılır.

Dövlət xərclərində olduğu kimi, dövlət gəlirlərinin də ölkə iqtisadiyyatı üzərində müxtəlif cür təsirləri vardır. Bu təsirlər həm mikro, həm də makro səviyyədə ola bilər.

Həm dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, həm də dövlət büdcəsinin xərclərinin iqtisadiyyata təsirini nəzərə alaraq ümumi şəkildə, deyə bilərik ki, büdcə iqtisadiyyata təsir etmək üçün dövlətin əlindəki əsas maliyyə vasitəsidir. Belə ki, büdcə gəlir və xərcləri mexanizmi ilə dövlət iqtisadiyyata təsir edir, istehsalın lazımı həcmi həyata keçirir. Büdcənin başlıca funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) ÜDM-in yenidən bölgüsü;
- 2) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi;
- 3) Dövlətin sosial siyasətinin reallaşdırılmasının maliyyə təminatı;
- 4) Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təsis edilməsi və onların istifadəsi üzərində nəzarət (Bulut C., Süleymanov E, 2013).

Qeyd etdik ki, dövlət gəlirləri onun büdcəsində toplanır. Və dövlət büdcəsinin gəlirləri müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinə aşağıdakılar daxildir:

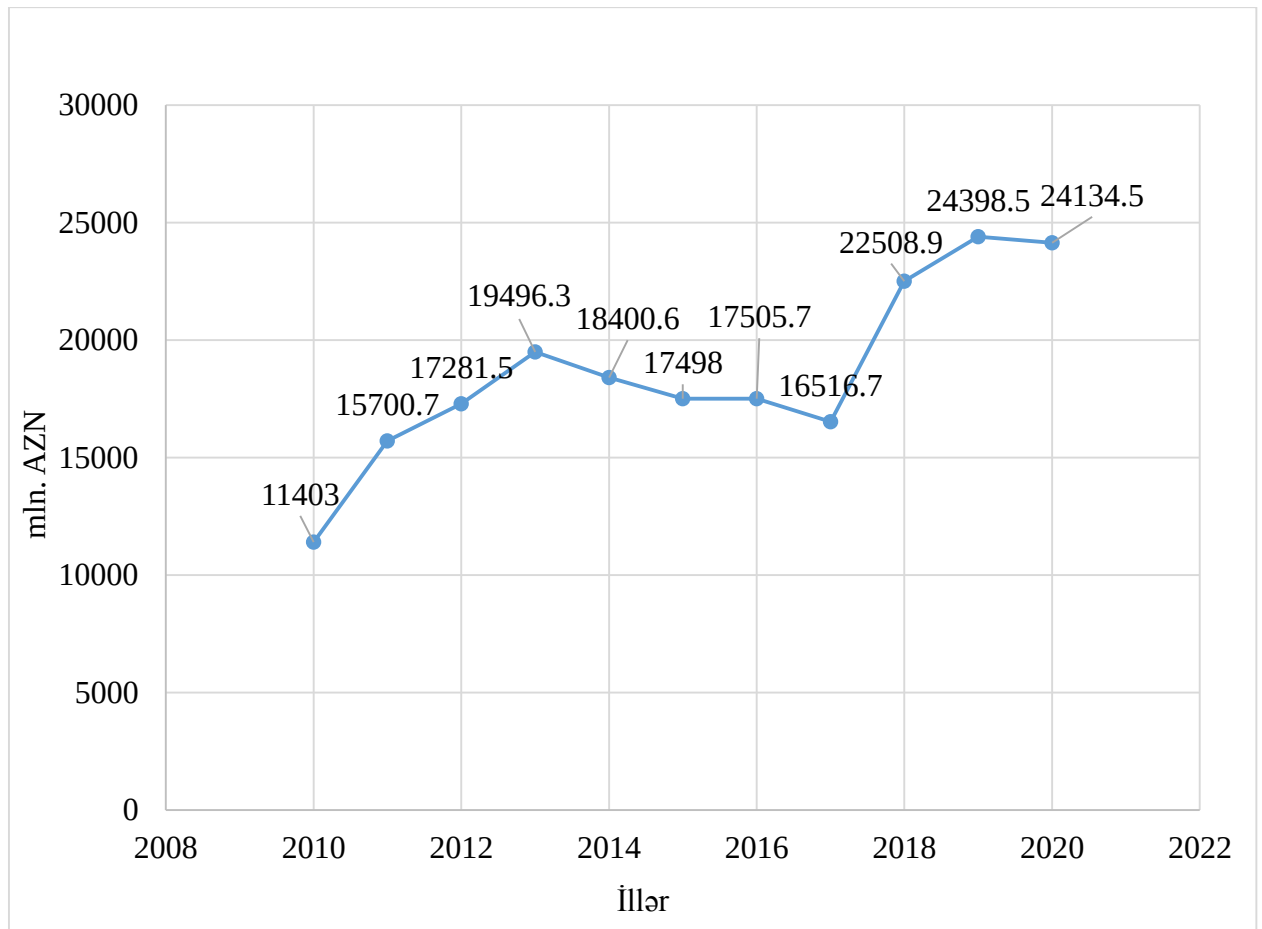
- 1) Dövlət vergiləri;

2) Qrantlar;

3) Digər gəlirlər (Vəliyev Z, 2010).

2010-2020-ci illər intervalında dövlət büdcəsinin gəlirlərini aşağıdakı qrafikdən nəzərdən keçirək:

Qrafik 1: Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manatla

Mənbə: Qrafik <https://www.stat.gov.az> və <http://www.maliyye.gov.az> internet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd: 2020-ci üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərinin məbləği “2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” qanuna əsasən verilmişdir və dövlət büdcəsi hazırda icra edilməkdədir.

2010-2020-ci illər aralığı üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, 2010-2013-cü illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirlərində artım baş vermiş, sonrakı iki il ərzində isə büdcə gəlirlərində azalmalar olmuşdur.

Büdcə gəlirlərində növbəti artım ardıcıl olaraq 2018 və 2019-cu illərdə olmuşdur.

“2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” qanunda dövlət büdcəsi gəlirləri 24 134,5 milyon manat təstiq edilmişdir. Bu məbləğ “2019-cu ilin dövlət büdcəsi haqqında” qanunda göstərilən büdcə gəlirlərindən 4,17% çoxdur.

Maliyyə Nazirliyinin 3 aprel 2020-ci ilə olan məlumatına əsasən, 2020-ci ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 7 810,9 milyon manat olmuşdur. Birinci rübdə dövlət büdcəsi mədaxili proqnoza qarşı 35,9% çox icra olunmuşdur (www.maliyye.gov.az/news/5446/2020-ci-ilin-birinci-rubunde-dovlet-budcesinin-icrasina-operativ-dair-melumat).

Qeyd edək ki, 2020-ci il dövlət büdcəsi qəbul olunmuş ən iri həcmli dövlət büdcəsidir. Büdcə gəlirlərində neft gəlirləri 56%, qeyri-neft gəlirləri isə 44% nəzərdə tutulmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, 2020-ci il dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddi 2 760,2 milyon manat təstiq olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirləri, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Neft Fondu, Dövlət Vergi Xidməti və digər mənbələr hesabına təmin edilir.

Cədvəl 2: Büdcə gəlirlərini təmin edən orqanların daxilolmalarda payları, faizlə

	2016-cı il	2017-ci il	2018-ci il	2019-cu il	2020-ci il (proqnoz)
Dövlət Vergi Xidməti	40,1	42,2	32,9	31,7	32,6
DGK	13,1	15,8	15,3	18,2	16,6
DNF	43,5	36,9	48,7	47	47
Digər mənbələr	3,3	5,1	3,1	3,1	3,8

Mənbə: <http://www.sai.gov.az>

2016-2019-cu illər ərzində göstəricilərin dörd illik dinamikasından görünür ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Dövlət Gömrük Komitəsi xətti ilə yığımların və Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların xüsusi paylarında artımlar,

Dövlət Vergi Xidməti vasitəsilə büdcə ödənişlərinin xüsusi payında isə azalmalar görülməkdədir.

Maliyyə Nazirliyinin məlumatına əsasən, 2020-ci ilin birinci rübündə Dövlət Vergi Xidməti vasitəsilə dövlət büdcəsinə 2 039 milyon manat (proqnoza nisbətən 12,2% çox), Dövlət Gömrük Komitəsi xətti ilə isə 991,0 milyon manat (proqnoza nisbətən 10,1% çox) vəsait mədaxil edilmişdir. Dövlət Neft Fondundan isə 4 631,0 milyon manat transfert edilmişdir ki, bu məbləğ proqnoza nisbətən 1,6 dəfə çoxdur (www.maliyye.gov.az/news/5446/2020-ci-ilin-birinci-rubunde-dovlet-budcesinin-icrasina-operativ-dair-melumat).

Büdcə gəlirlərinin tərkibində dövlət vergiləri xüsusi yer tutur. Dövlət vergiləri dedikdə AR Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş və respublika ərazisində ödənilməsi məcburi olan vergilər nəzərdə tutulur. Dövlət vergilərindən başqa, muxtar respublika vergiləri və bələdiyyə vergiləri də vardır. Muxtar respublika vergiləri dedikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində, yergi vergilər dedikdə isə bələdiyyələrin ərazisində ödənilən vergilər başa düşülür.

Dövlət vergilərinin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- 2) Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- 3) Əlavə dəyər vergisi;
- 4) Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- 5) Aksizlər;
- 6) Yol vergisi;
- 7) Sadələşdirilmiş vergi;
- 8) Mədən vergisi;
- 9) Torpaq vergisi.

Müxtəlif tədiyyə növləri üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar cədvəl 3-də ətraflı şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 3: 2015-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsinin müxtəlif vergi növləri üzrə gəlirləri, min manatla

Tədiyyə növləri	2015	2016	2017	2018	2019 (Yanvar-Noyabr)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	982 487,0	1 145 715,3	1 040 282,0	995 928,5	829 830,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2 211 101,2	1 983 245,9	2 285 840,6	2 499 648,2	2 396 760,0
Torpaq vergisi	48 674,1	50 275,1	50 368,2	50 597,5	42 230,0
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	148 206,6	174 661,4	178 563,9	182 229,5	198 060,0
Əlavə dəyər vergisi	3 454 656,6	3 623 517,1	3 668 602,6	4 287 565,8	4 656 110,0
Sadələşdirilmiş vergi	168 032,7	303 768,4	371 409,9	448 139,1	332 560,0
Aksizlər	647 753,0	625 109,8	612 620,3	728 588,0	816 050,0
Yol vergisi	79 752,0	153 263,6	134 345,7	113 527,2	109 570,0
Mədən vergisi	116 148,8	110 277,8	111 090,7	137 378,5	120 940,0

Mənbə: www.sai.gov.az və www.stat.gov.az internet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3-dən görürük ki, son beş il ərzində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində əsas payı əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, gəlir vergisi və aksizlər tutur. 2019-cu ilin yanvar-noyabr ayları ərzində mənfəət vergisi üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4,76%, əmlak vergisi üzrə 14,01%, əlavə dəyər vergisi üzrə 18,30% aksizlər üzrə 19,54%, yol vergisi üzrə isə 4,90% çox olmuşdur. Yerdə qalan digər vergi növləri üzrə daxilolmalarda azalmalar olmuşdur. Eyni qaydada müqayisə etdikdə gəlir vergisi üzrə büdcə daxilolmaları 7,59%, torpaq vergisi üzrə 16,77%, sadələşdirilmiş vergi üzrə 19,55% və mədən vergisi üzrə isə 6,13% az olmuşdur.

Gəlir vergisi. Vergi Məcəlləsinə əsasən, gəlir vergisinin ödəyiciləri rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərdir. Gəlirlər maddəli işlə bağlı və maddəli işlə bağlı olmayan gəlirlərdən ibarətdir. Gəlir vergisi fiziki şəxslərin maddəli işdən aylıq gəlirlərindən aşağıdakı qaydada tutulur:

- 1) Vergi tutulan aylıq gəlir 2500 manata qədər olduqda gəlirin 14%-i məbləğində vergi tutulur.
- 2) Vergi tutulan aylıq gəlir 2500 manatdan çox olduqda, 350 manat + 2500 manatdan çox olan hissənin 25%-i həcmində vergi tutulur.

Vergi Məcəlləsinin 101.1-1-ci maddəsinə əsasən, 1 yanvar 2019-cu ildən etibarən 7 il müddətində neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərməyən və qeyri-neft sektorunda işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən aşağıdakı qaydada vergi tutulur:

- 1) Vergiyə cəlb olunan aylıq gəlir 8000 manata qədər olduqda 0%-li vergi dərəcəsi tətbiq olunur.
- 2) Vergiyə cəlb olunan aylıq gəlir 8000 manatdan çox olduqda 8000 manatdan çox olan hissəyə 14% vergi dərəcəsi tətbiq olunur.

İki və ya daha çox yerdə muzzdlu fəaliyyətdən gəlir əldə edən şəxslərin gəlirlərindən ayrıca vergi məbləği hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir. Qeyd edilən hallardan başqa gəlir vergisi aşağıdakı kimi hesablanır:

- Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı illik gəlirdən – 14 faiz;
- Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirlərindən – 20 faiz;
- Loterareyaların keçirilməsindən, idman oyunları ilə bağlı aparılan mərc oyunlarından, həmçinin digər müsabiqə və yarışlardan iştirak üçün pul qoyuluşu çıxılmaqla yerdə qalan məbləğdən – 10 faiz;

2020-ci il dövlət büdcəsinin gəlirlərində fiziki şəxslərin gəlir vergisinin məbləği 1 175 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 4,87 faizidir.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi. Azərbaycan Respublikasında mənfəət vergisi müəssisələrin mənfəətlərindən tutulur və mənfəət vergisinin dərəcəsin 20 faizdir. Mənfəət vergisi dövlət büdcəsi gəlirinin formalaşmasında önəmli yer tutur. 2020-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində mənfəət vergisinin 2 656,5 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 11 faizidir.

Məcəllədə edilən dəyişikliklərdən biri də “mənfəət” anlayışı ilə bağlıdır. Belə ki, dəyişikliklərdən əvvəl “mənfəət”, vergi ödəyicisinin bütün gəlirləri ilə (vergidən azad olunmuş gəlir istisna olmaqla) gəlirdən çıxılan xərclər arasındakı fərq hesab olunurdu. Hazırda isə “mənfəət”, vergi ödəyicisinin bütün növdən olan gəlirləri, həmçinin ölkədən kənarda daimi nümayəndəlik vasitəsilə əldə olunan gəlirlər və ölkədən kənarda əldə olunmuş royalti, dividend və faiz gəlirləri ilə gəlirdən çıxılan xərclər (vergidən azad olunan gəlirlər ilə bağlı çəkilən xərclərdən başqa) arasındakı fərq kimi nəzərə alınır. Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərdən sonra mənfəət vergisinin ödəyiciləri aşağıdakılardır:

- Rezident müəssisələr;
- Qeyri-rezident müəssisələr;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı gəlir əldə edən qeyri-kommersiya təşkilatları.

Mənfəət vergisi ilə bağlı edilən ən önəmli dəyişikliklərdən biri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən hüquqi şəxslərin, bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirlərinin mənfəət vergisindən azadolma müddətinin 5 ildən 10 ilə kimi uzadılmasıdır. Qeyd edək ki, bu azadolma müddəti 1 yanvar 2014-cü ildən etibarən başlamışdır. Mənfəət vergisi ilə bağlı digər yeni azadolmalara aşağıdakılar daxildir:

- KOB klaster şirkətinin mənfəəti – 7 il müddətinə;
- Startapların mənfəəti – 3 il müddətinə;
- Mikro sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı mənfəətin 75 faizi;
- Təhsil müəssisələrinin mənfəəti (mənfəətin dividendlərin ödənilməsi üçün yönəldilən hissəsi istisna olmaqla).

Əlavə dəyər vergisi. Əlavə dəyər vergisi istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin satışı zamanı yaranmış əlavə dəyərdən dövlət büdcəsinə ödənilən vergidir. Əlavə dəyər vergisi Azərbaycanda 1992-ci ildən tətbiq olunur və dövrüyyədən vergini əvəz etmişdir. Dolayı vergi olan əlavə dəyər vergisinin dövlət büdcəsi üçün üstünlüyü onun daimi gəlir mənbəyi olmasındadır. Dövlət vergiləri arasında dövlət büdcəsinin gəlirlərində ən yüksək payı əlavə dəyər vergisi tutur.

Azərbaycan Respublikasında əlavə xəyər vergisinin dərəcəsi 18 faizdir. Belə ki, ƏDV-nin dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi 2015-2019-cu illər ərzində 18,1% - 22,2% aralığında dəyişmişdir. 2020-ci il dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində isə əlavə dəyər vergisinin məbləği 4 735 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 19,6%-i deməkdir.

Aksiz vergisi. Aksiz – aksizli malların satışına daxil edilən vergi növüdür. Ölkə ərazisində istehsal olunan və ya idxal edilən mallardan aksiz tutulur (vergidən azad edilən mallar istisna olmaqla). Vergi Məcəlləsinə aksiz vergisi ilə bağlı aşağıdakı əlavə və dəyişikliklər edilmişdir:

- Energetik içkilərin hər litri üçün – 3,1 AZN;
- Elektron siqaretlər üçün mayenin hər litrinə – 20,0 AZN;
- Siqaretlərin 1000 ədədi üçün tətbiq edilən 12 AZN aksiz vergisi 20 AZN məbləğinə qaldırılmışdır.
- İdxal edilən avtobuslar aksizli mallar siyahısına daxil edilmişdir.

Digər önəmli dəyişiklik minik avtomobillərinin idxalı ilə bağlı aksiz vergisinin artırılmasıdır. Daha ətraflı cədvəl 4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4: Minik avtomobillərinə tətbiq olunan aksiz vergisi

Avtomobilin mühərrikinin həcmi 2000 kubsantimetrdən qədər olduqda	hər kubsantimetri üçün- 0,30 AZN
Avtomobilin mühərrikinin həcmi 2001-3000 kubsantimetrdən qədər olduqda	600 manat + avtomobilin mühərrikinin həcmi 2001-3000 olan hissəsi üçün hər kubsantimetrdən - 5 AZN
Avtomobilin mühərrikinin həcmi 3001-4000 kubsantimetrdən qədər olduqda	5600 manat + avtomobilin mühərrikinin həcmi 3001-4000 olan hissəsi üçün hər kubsantimetrdən - 13 AZN
Avtomobilin mühərrikinin həcmi 4001-5000 kubsantimetrdən qədər olduqda	18600 manat + avtomobilin mühərrikinin həcmi 4001-5000 olan hissəsi üçün hər kubsantimetrdən - 35 AZN
Avtomobilin mühərrikinin həcmi 5000 kubsantimetrdən artıq olduqda	53600 manat + avtomobilin mühərrikinin həcmi 5000 kubsantimetrdən artıq olan hər kubsantimetrdən - 70 AZN

Mənbə: AR Vergi Məcəlləsi, 2020.

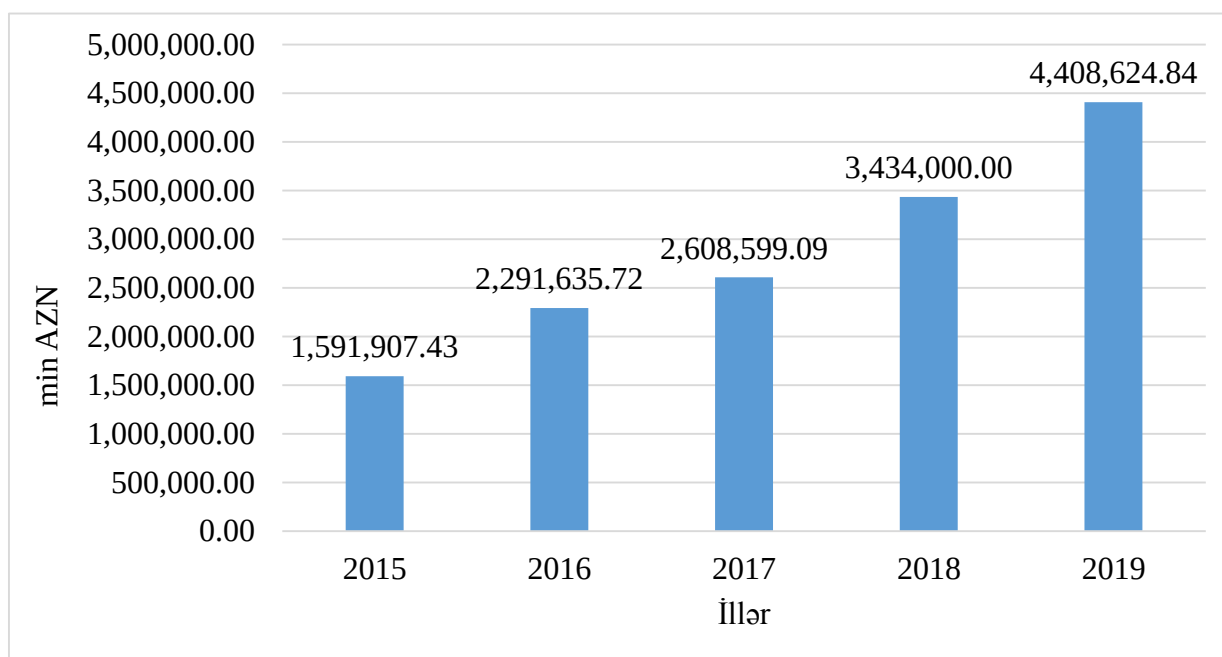
Sadələşdirilmiş vergi. Qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklərin əsas məqsədlərindən biri də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasıdır.

Bununla əlaqədar olaraq, dəyişikliklərdən sonra sadələşdirilmiş vergi bütün şəhər və regionlarda 2% dərəcə ilə hesablanır və aşağıdakı şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi ola bilməzlər:

- vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi (ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında) 200 min manatdan çox olan ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər;
- xəz-dəri məmulatlarının satışı ilə məşğul olan şəxslər;
- işçi sayı 10 nəfərdən artıq olan istehsal fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər;
- lisenziya tələb edilən fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər (icbari sığorta müqavilələri üzrə xidmət göstərən şəxslər istisnadır);
- qızıl və qızıldan hazırlanmış zərgərlik məmulatlarının, həmçinin almazın satışını həyata keçirən şəxslər.

Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında önəmli rol oynayan dövlət orqanlarından biri də Dövlət Gömrük Komitəsidir. Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycanda gömrük nəzarətini və gömrük siyasətini həyata keçirir, həmçinin vergilərin, gömrük rüsumlarının və digər gömrük ödənişlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsini təmin edir. 2015-2019-cu illər aralığında DGK xətti ilə daxilolmalar diaqramda göstərilmişdir.

Şəkil 4: Dövlət büdcəsinə DGK xətti ilə daxilolmalar, min manatla

Mənbə: <https://www.customs.gov.az> internet resursu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2015-2019-cu illər aralığında Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsilə toplanan büdcə vəsaitlərində daimi artım baş vermişdir. 2019-cu ildə DGK xətti ilə toplanan vəsait 2018-ci ilə nisbətən 28,38% artıq olmuşdur.

Birinci fəsilə Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin iki səviyyəli – Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi və bələdiyyələrin büdcəsi olduğunu qeyd etmişdik. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, Azərbaycanda bələdiyyələrin yerli vergi və ödənişləri müəyyən etmək səlahiyyəti vardır. Bələdiyyələr öz büdcələrini müstəqil şəkildə tərtib, müzakirə və təstiq edir və onun icra edilməsinə nəzarət edir. Ölkə üzrə bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 5: 2015-2019-cu illər üzrə bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri, min manatla

Göstəricinin adı	2015-ci il	2016-cı il	2017-ci il	2018-ci il	2019-cu il
Yerli büdcənin gəlirləri - cəmi, o cümlədən:	30803,9	31617,2	36079,4	35973,7	36981,8
Vergilərdən daxilolmalar	11580,7	12989,1	14624,2	13932,9	14061,6
Vergi olmayan gəlirlər	17894,1	17532,5	20509,8	21123,2	21386,8
Digər gəlirlər	1329,1	1095,5	945,3	917,6	933,4

Mənbə: DSK-nın 2015-2019-cu illər üzrə “Bələdiyyə Orqanının Büdcəsinin İcrasına dair” statistik bülletenləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Son beş ilin bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinə baxdıqda gəlirlərdə ümumi bir artımın olduğunu görürük. 2019-cu il üçün yerli büdcənin gəlirləri 36 981,8 min manat olmuşdur, bu rəqəm 2018-ci illə müqayisədə 1008,1 min manat və ya 2,8% çoxdur.

2.2. Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsi üzərində maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili

Dövlət, öz orqanları vasitəsilə lazımi xidmətləri göstərmək və ictimai ehtiyacları ödəyə bilmək üçün xərclər həyata keçirir. Dövlətin öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün mal və xidmətlər satın alması və bu alışlar qarşılığında xərclər çəkməsi, həmçinin ictimai ehtiyacların ödənilməsinin məcburiliyi dövləti xərclər

həyata keçirməyə məcbur edir və bu xərclər dövlət xərcləri adlanır. İctimai ehtiyacların ödənilməsindən əlavə, müasir dövlətin öz üzərinə götürdüyü iqtisadi vəzifələr də dövlət xərcləri kimi qarşımıza çıxmaqdadır. Bunlara ədalətli gəlir bölgüsünü təmin etmə, tam məşğulluğa nail olma və iqtisadi inkişafa şərait yaratmaq misal göstərilə bilər.

Müasir iqtisadiyyatda dövlət xərcləri dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət xərclərinin böyük hissəsi mərkəzi dövlət orqanları, digər hissəsi isə yerli hakimiyyətlər (bələdiyyələr) tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət xərclərinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

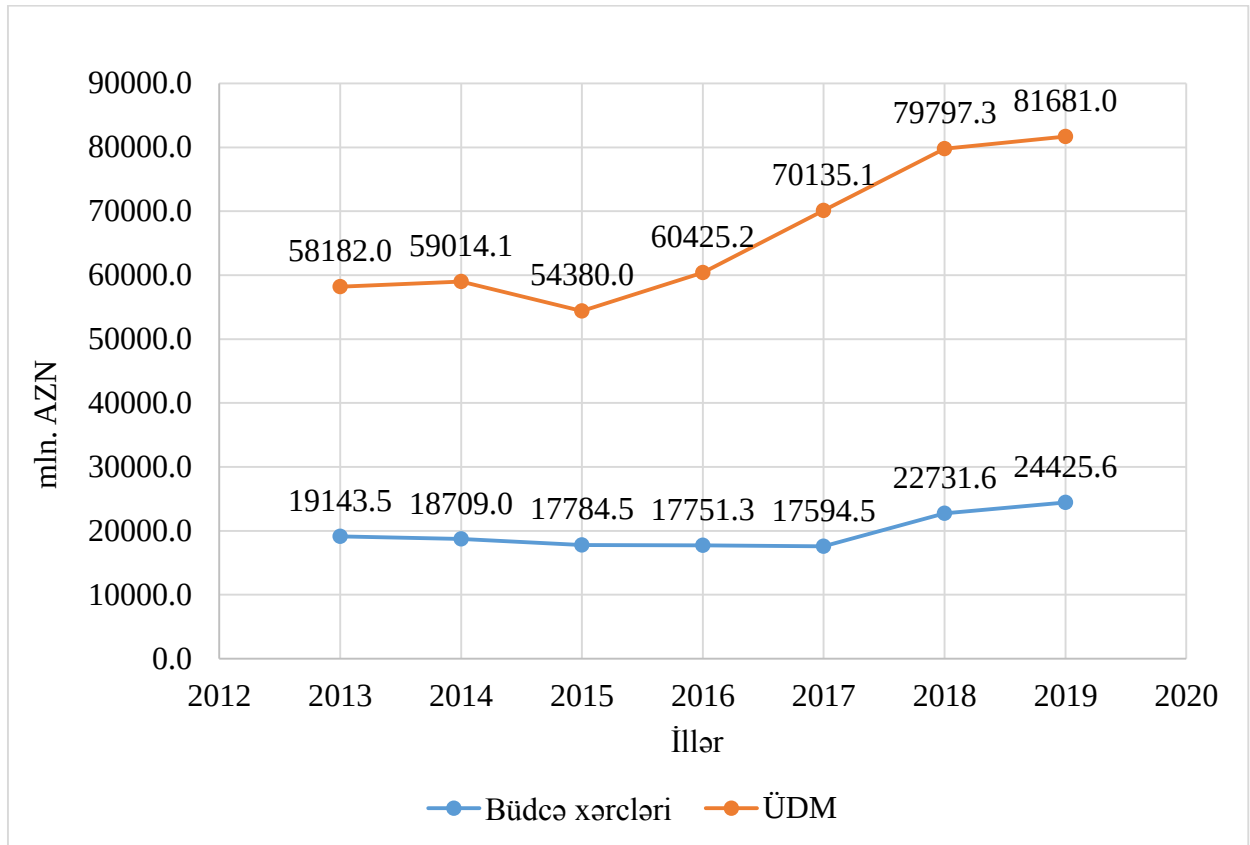
- 1) Müəyyən bir ictimai ehtiyacı qarşılamaı;
- 2) Zaman içində artma meyilli olması;
- 3) Əsas məqsədinin mənfəət götürmək olmaması;
- 4) Kəmiyyət və yaratdığı təsir yönündən həcmnin (ölçüsünün) böyük olması;
- 5) Səlahiyyətli şəxslər və qurumlar tərəfindən həyata keçirilməsi;
- 6) Qarşılığında pul ödənilməsi;
- 7) Dövlət xərclərinin dövlət gəlirlərindən əvvəl müəyyən olunması;
- 8) İqtisadi xüsusiyyətlərlə birlikdə siyasi xüsusiyyətlərinin olması (Tuncer İ, 2011).

Dövlət xərclərinin xüsusiyyətlərinin arasında onun zaman daxilində artım meyilli olduğunu qeyd etdik. Bu artımın səbəbləri nələrdir? Bu suala tarixi prosesə baxaraq mənalı və əhatəli cavab vermək olar. İqtisadiyyat atası sayılan Adam Smitin “Millətlərin sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat” adlı kitabının nəşr olunduğu 1776-cı il ildən 19-cu əsrin ortalarına qədərki dövrün məlumatlarını analiz etdikdə görürük ki, həmin dövr aralığında dövlət xərclərinin həcmi aşağı səviyyədə olmuşdur. Ancaq 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin 30-cu illərinə qədər olan dövrdə dövlət xərclərində artım görünmüş, 20-ci əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrdə isə çox böyük artımlar baş vermişdir.

Dövlət xərclərinin artım səbəblərinə dövlət anlayışında meydana gələn dəyişiklikləri, müharibə və təbii fəlakət hallarının baş verməsini, texnoloji inkişafı, şəhərləşmə və əhali artımı kimi səbəbləri göstərə bilərik (Tuncer İ, 2011).

Dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsində maliyyə nəzarətinin xüsusi yeri vardır. Belə ki, dövlət xərclərindən səmərəli istifadənin ölkə iqtisadiyyatı üzərində müsbət yönlü təsiri olacaqdır. Dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi daxili məhsulun həcmində yaratdığı təsiri qrafik 2-də göstərilmişdir.

Qrafik 2: Dövlət büdcəsinin xərcləri və ÜDM arasında asılılıq, milyon manatla

Mənbə: Qrafik www.stat.gov.az internet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 2-dən aydın olur ki, dövlət büdcəsinin xərcləri artdıqca ümumi daxili məhsulda artım baş verir. Qrafikdən görürük ki, 2018-2019-cü aralığında büdcə xərclərində 1694,0 milyon manat, ümumi daxili məhsulda isə 1902,7 milyon manat artım baş vermişdir. Bu da o mənaya gəlir ki, dövlət büdcəsindən ayrılan hər 1 manatla 1,12 manatlıq dəyər yaradılmışdır. Onu da qeyd edək ki, 2018-ci ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin ÜDM-də xüsusi 28,49% olduğu halda, 2019-cu ildə 29,90% olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin xərclərinin səmərəli istifadəsi və xərclər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi son nəticədə iqtisadi artımla nəticələnir. Qrafik 2 əsasında

Azərbaycanda ötən ilin, yəni 2019-cu ilin iqtisadi artım faizini də hesablaya bilərik. Bunun üçün aşağıdakı düsturu tətbiq edək:

$$\text{İqtisadi artım faizi (2019)} = \frac{(\text{ÜDM (2019)} - \text{ÜDM (2018)})}{\text{ÜDM (2018)}} * 100$$

$$\text{İqtisadi artım faizi (2019)} = \frac{(81681 - 79797,3)}{79797,3} * 100 = 2,36$$

Beləliklə, məlum oldu ki, 2019-cu ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artım faizi 2,36% olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu rəqəmin daha da böyüməsi üçün büdcə vəsaitləri səmərəli istifadə olunmalı və vəsaitlərin xərclənməsi zamanı maliyyə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Dövlət büdcəsinin xərcləri 2019-cu ildə 24 404,8 milyon manat və ya 96,9% icra edilmişdir. 2018-ci illə müqayisə etdikdə bu rəqəm 1 673,2 milyon manat və ya 7,4% çoxdur.

2019-cu ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 55,4%-i cari xərclərə, 38,4%-i əsaslı xərclərə, 6,2%-i dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

2019-cu ildə icmal büdcənin xərcləri 26 475,4 milyon manat olmuşdur(www.maliyye.gov.az/news/5416/2019-cu-il-uzre-dovlet-ve-icmal-budcenin-icrasina-operativ-dair-melumat).

Dövlət xərcləri ilə bağlı fərqli təsnifatlaşdırmalar vardır. Onlara adminstrativ, iqtisadi və funksional baxımdan təsnifatlaşdırmalar aiddir.

Adminstrativ təsnifetmə zamanı xərcləməni həyata keçirən qurumlar əsas götürülür. Dövlət sektorunun bütün adminstrativ orqanları tərəfindən edilən xərclərin cəmi dövlət xərclərini əmələ gətirir. Bu cür təsnifatlaşdırmada adminstrativ orqanların xərcləmələri hansı sahələrə etdiklərini görməsək də, cari vaxtda nə qədər xərcləmələr etdiklərini görmək mümkündür.

İqtisadi təsnifatlaşdırmaya dövlət xərclərinin iqtisadi istiqamət üzrə ayrılması aid edilir, məsələn sosial-mədəni tədbirlərin, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi və.s.

İqtisadi təsnifatmə zamanı xərclər iki qrupa bölünür: real xərclər və transfer xərclər. İqtisadi təsnifatmənin real və transfer xərclər olaraq bölgüsününün banisi Artur Piqu olmuşdur.

Real xərclər də özlüyündə cari və investisiya xərcləri olmaqla iki yerə bölünür. Cari xərclərə dedikdə qısa müddətdə istehsalı artırıcı təsiri olan və faydası müəyyən bir dövrlə məhdudlaşan xərclər başa düşülür. Cari xərclərə əməkhaqqılarının ödənilməsi nümunə ola bilər. İnvestisiya xərcləri dedikdə isə iqtisadiyyatın istehsal gücünü birbaşa artırmağa istiqamətlənmiş xərclər başa düşülür. İnvestisiya xərclərinin başlıca xüsusiyyəti faydasının uzun müddəti əhatə etməsidir, məsələn su anbarlarının tikilməsi, yolların salınması və.s.

Transfer xərclər, dövlətin qarşılığında mal və xidmətlər satın almadan çəkdiyi xərclərdir. Dövlətin transfer xərclərini həyata keçirməsinin müəyyən hədəfləri və məqsədləri müxtəlif ola bilər. Transfer xərclərinin həyata keçirilməsinin sosial məqsədlərinə maddi baxımdan zəif və imkansız şəxslərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, evsizlərə qalacaq yerlərin verilməsi aid ola bilər. Bu tərz xərclərin çəkilməsinin iqtisadi məqsədlərinə isə müəyyən sektorları inkişaf etdirilməsi ola bilər (məsələn, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi).

Transfer xərclərinin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Mərkəzi idarəetmə orqanının yerli idarələrə etdiyi maliyyə yardımları;
- 2) Dövlət borclarının faiz ödəmələri;
- 3) Sosial məqsədli transfer xərcləri;
- 4) İqtisadi və maliyyə məqsədli transfer xərcləri (Arslan M, 2019: s.65).

Üçüncü təsnifatlaşdırma formasına xərclərin funksional baxımdan təsnifatlaşdırılması aiddir. Funksional təsnifatlaşdırma ayrılmış dövlət xərclərinin hansı orqanlar tərəfindən həyata keçirildiyini deyil, hansı məqsədlərə xidmət etdiyini göstərir. Funksional təsnifatlaşdırmaya təhsil xərcləri, səhiyyə xərcləri, ümumi dövlət xidmətləri xərcləri və.s aiddir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda hər il üçün dövlət büdcəsi təstiqlənərkən xərclər funksional baxımdan təsnif edilir və funksional bölmələrlə göstərilir.

Cədvəl 6: Azərbaycan Respublikasının 2016-2019-cı illər üzrə dövlət büdcəsinin xərclərinin əsas istiqamətləri, milyon manatla

Xərclərin istiqamətləri	2016	2017	2018	2019
Ümumi dövlət xidmətləri	2 904 413,8	2 679 396,3	3 526 047,5	3 886 753,9
Müdafiə	2 192 730,2	2 621 265,1	2 842 681,9	3 187 618,2
Məhkəmə, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1 117 133,7	1 177 568,8	1 316 354,9	1 563 486,4
Təhsil	1 754 389,2	1 742 690,4	1 966 604,2	2 285 884,4
Səhiyyə	702 503,2	704 726,6	709 864,8	1 042 488,8
Sosial müdafiə və sosial təminat	2 645 241,8	2 350 165,2	2 150 738,9	2 470 387,0
Mədəniyyət, incəsənət, inormasiya, bədən tərbiyəsi və.s	687 390,9	253 301,4	299 476,1	359 075,8
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	416 922,6	300 199,2	451 536,5	362 330,3
Yanacaq və enerji	5 738,0	3 515,0	18 007,6	7 800,0
Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı və ətraf mühitin mühafizəsi	585 398,0	506 181,0	742 219,7	874 230,4
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	2 707 078,0	2 707 364,4	5 087 186,7	6 390 661,8
Nəqliyyat və rabitə	89 128,5	101 473,4	166 536,3	175 784,8
İqtisadi fəaliyyət	319 799,8	775 524,8	135 735,4	393 183,0
Əsas bölmələrə aid olunmayan xidmətlər	1 623 415,0	1 614 638,2	2 092 397,5	2 190 315,8
Xarici valyuta mövqeyinin yenidən qiymətləndirilməsindən yaranmış fərq	-	-	4 656,6	-

Mənbə: www.sai.gov.az, www.e-qanun.az

Cədvəl 6-dan aydın olur ki, 2016-2019-cu illər üzrə xərclərin funksional təsnifatında “Ümumi dövlət xidmətləri” bölməsi, “Müdafiə” bölməsi, “Təhsil” bölməsi, “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsi və “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin xüsusi çəkisi daha çoxdur.

2020-ci ilin təstiqlənmiş dövlət büdcəsində cəmi xərclərin tərkibində aşağıdakı xərclərin xüsusi çəkisi yüksək olmuşdur:

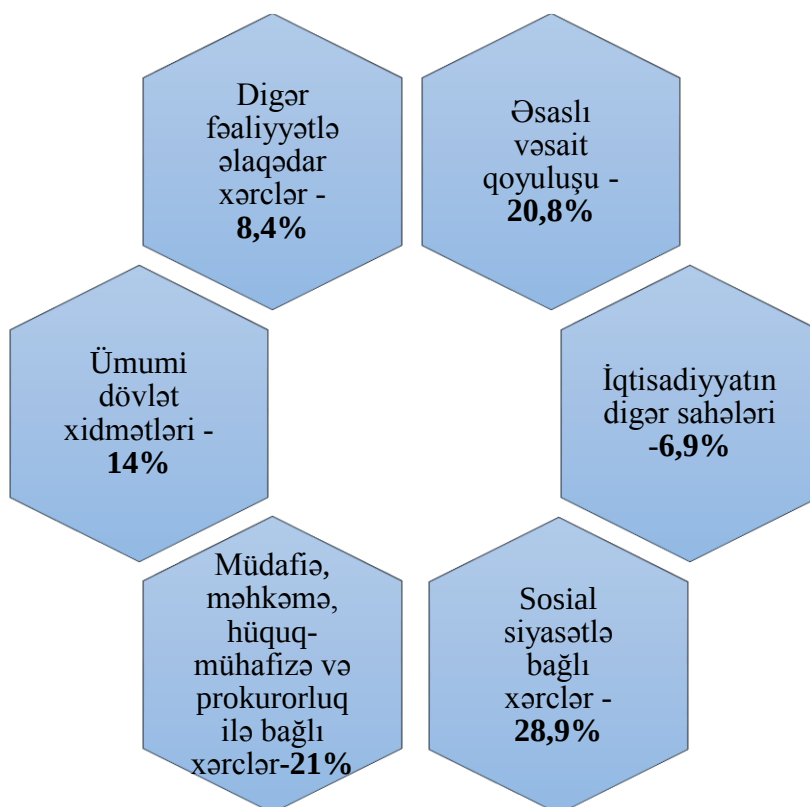
- “Ümumi dövlət xidmətləri” bölməsi xərcləri – 14%;
- “Müdafiə” bölməsi xərcləri – 14,3%;
- “Təhsil” bölməsi xərcləri – 11,7%;
- “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsi xərcləri – 12,1%;

➤ “İqtisadi fəaliyyət” bölməsi xərcləri – 20,8%.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, 2019-cu ilin dövlət büdcəsinin xərclərinin tərkibində “İqtisadi fəaliyyət” bölməsi xərclərinin xüsusi çəkisi 1,56% təşkil edirdisə, 2020-ci ilin dövlət büdcəsində 20,8% təşkil etmişdir. Bu da onunla bağlıdır ki, nəqliyyat və rabitə, tikinti və faydalı qazıntılarla bağlı xərclər “iqtisadi fəaliyyət” bölməsi xərclərinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Dövlət xərclərinin funksional təyinatlılığı ilə bağlı daha dolğun məlumat almaq üçün 2020-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri şəkil 5-də təhlil edilmişdir.

Şəkil 5: Dövlət xərclərinin istiqamətləri

Mənbə: 2020-ci il üçün təsdiqlənmiş dövlət büdcəsi haqqında qanun əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

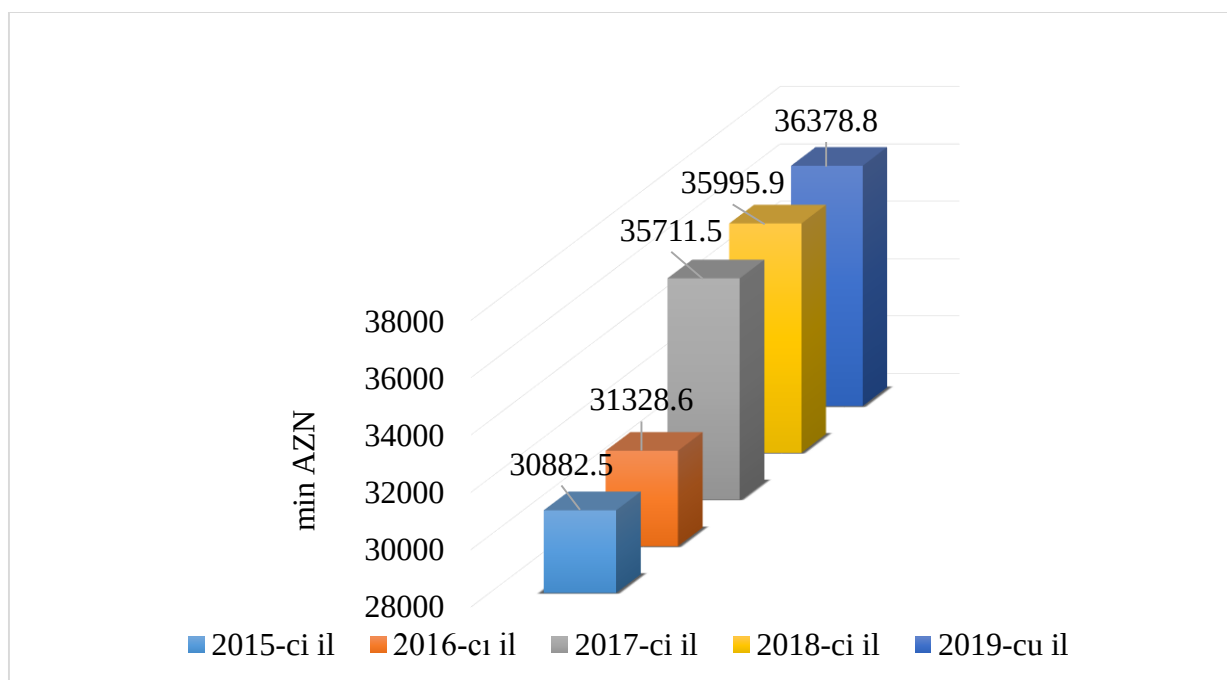
Təhlil göstərir ki, sosial siyasətlə bağlı xərclər (28,9%) və müdafiə, məhkəmə, hüquq-mühafizə və prokurorluqla bağlı xərclər (21%) dövlət büdcəsinin xərclərində ən çox paya malikdir.

Onu da qeyd edək ki, dövlət büdcəsinin xərcləri 2020-ci ilin birinci rübündə 5 254,8 milyon manat icra edilmişdir. Bu da 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4,4% və ya 218,9 milyon manat çoxdur.

2020-ci ilin ilk üç ayında dövlət büdcəsinin xərclərinin 3 919,9 milyon manatı (74,6%) cari xərclərə, 930,3 milyon manatı (17,7%) əsaslı xərclərə, 404,6 milyon manatı (7,7%) dövlət borcu və öhdəlikləri ilə bağlı xərclərə yönəldilmişdir (www.maliyye.gov.az/news/5446/2020-ci-ilin-birinci-rubunde-dovlet-budcesinin-icrasina-operativ-dair-melumat).

Yerli büdcələrin xərclərinin istiqaməti və həcmi bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir. Yerli büdcələrin xərclərinə sosial-məişət xərcləri, yerli idarəetmə xərcləri, yerli sosial-müdafiə xərcləri və.s. aiddir. Yerli büdcələrin xərclərinin dinamikası aşağıdakı diqramda göstərilmişdir.

Şəkil 6: 2015-2019-cu illər üzrə bələdiyyə büdcələrinin xərcləri, min manatla

Mənbə: DSK-nın 2015-2019-cu illər üzrə “Bələdiyyə Orqanının Büdcəsinin İcrasına dair” statistik bülletenləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diqramdan görürük ki, son beş ildə yerli idarəetmə orqanlarının xərclərinin dinamikasında artım baş vermişdir. 2019-cu ildə yerli idarəetmə orqanlarının xərcləri 36 378,8 milyon manat olmuşdur ki, bu məbləğ 2019-cu ilin xərclərindən 1,06% çoxdur.

Dövlət xərclərinin səmərəli istifadə olunması üçün xərclər təyinatına uyğun olaraq xərclənməlidir. Xərclərin təyinatına uyğun olaraq istifadə edilib-edilmədiyini yoxlamaq üçün dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi mütləqdir. Azərbaycanda dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsinə maliyyə nəzarətini Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi və Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti həyata keçirir. Adı çəkilən hər iki orqan Maliyyə Nazirliyinin strukturuna daxildir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərini vahid mərkəzdən idarə edir, maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparır, maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və məqsədli xərclənməsinə cari nəzarəti həyata keçirir, həmçinin dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirir.

Maliyyə Nazirliyi yanında digər nəzarətedici orqan olan Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti 9 fevral 2009-cu il tarixli əsasnaməyə uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- Dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət edir;
- Məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət edir;
- Büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatları ilə bağlı vəsaitlərinin əldə olunması və xərclənməsinə nəzarət edir;
- Dövlət büdcəsinin hesabına verilmiş və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin xərclənməsinə nəzarət edir;
- Ölkədə dövlət maliyyə nəzarətinin aparılması işinə metodiki rəhbərlik edir, dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər görür;
- Qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət həyata keçirir (Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti – Əsasnamə, 2009).

2019-cu ildə Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən aparılan nəzarət tədbirləri nəticəsində 26 291,9 min manat artıq və əsassız xərclər aşkarlanmışdır. Aşkarlanan artıq və əsassız ödənişlərin 14 964,9 min manatı təqsirkar şəxslər tərəfindən bərpası edilmişdir (www.maliyye.gov.az/news/5428/maliyye-nazirliyinin-dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2019-cu-ilde-aparilmis-nezaret-tedbirlerinin-neticeleri-haqqinda-melumat).

Hesablama Palatasının 2019-cu il üçün fəaliyyəti ilə bağlı hesabatda göstərilir ki, Hesablama Palatası tərəfindən 63 tədbir görülmüşdür. Bunlara 10 monitoring, 6 analitik fəaliyyət və 47 audit daxildir.

2019-cu ildə Hesablama Palatası tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində 19 639, 2 min manat dövlət büdcəsinə, 1 333,4 min manat büdcədən kənar dövlət fondunun büdcəsinə, 335,4 min manat qurumun hesabına olmaqla, ümumilikdə 21 308 min manat vəsait bərpa olunmuşdur.

Hesablama Palatasının 2016-2019-cu illər ərzində həyata keçirdiyi auditlər nəticəsində aşkarlanan nöqsanlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 7: 2016-2019-cu illər üzrə nöqsanlar

İllər	Audit sayı	Aşkarlanmış nöqsan	Aparılan 1 audit üçün aşkarlanan nöqsan sayı
2016	64	825	12,9
2017	50	689	13,8
2018	53	714	13,5
2019	43	561	13,1

Mənbə: www.sai.gov.az

Cədvəl 7-dən görünür ki, 2019-cu ildə aparılan hər bir auditə görə orta hesabla 13,1 nöqsan aşkarlanmışdır. 2018-ci illə müqayisədə aparılan nəzarət tədbirlərinin sayı 18,9%, nöqsan sayı isə 2018-ci ilə müqayisədə 21,4% azalmışdır.

Müəyyən edilən nöqsanların üstünlük etdiyi sahələrsə belədir:

- Büdcə qanunvericiliyi – 172 hal;
- Dövlət satınalmaları – 136 hal;
- Mühasibat uçotu və hesabatlılıq – 119 hal;
- Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşları – 56 hal.

2.3. Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarəti sistemi sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları

Sosial-iqtisadi inkişafın əldə olunması, insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin gəlir bərabərsizliyinin azaldılması üçün dövlətlər müəyyən

proqramlar qəbul edir, xərclər həyata keçirir və digər istiqamətlərdə müxtəlif tədbirlər görürlər. Və bu proseslər dövlət maliyyə nəzarəti olmadan səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz.

Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas elementlərindən biri kənar dövlət maliyyə nəzarətidir (KDMN). Kənar dövlət maliyyə nəzarəti dövlət vəsaitlərinin formalaşdırılması və idarəedilməsi, vəsaitlərin istifadəsi zamanı səmərəlilik, qanunilik, effektivlik və qənaətlilik prinsiplərinə əməl edilməsi məqsədilə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər daxilində ali audit orqanları tərəfindən xüsusi üsul və metodların tətbiqi yolu ilə aparılan fəaliyyətdir.

Dövlətlərin başlıca məqsədlərindən biri ictimai resursların (təbii ehtiyatlar, büdcə, mülkiyyət və.s) qənaətli, rəşional və səmərəli istifadə edilməsidir. İqtisadi təlatümlər, baş verən qlobal maliyyə böhranları, risklərin artması, eləcə də təbii ehtiyatların tükənməsi qeyd olunan mövzunun aktuallığını daha da artırır. Sadalanan proseslərin yaratdığı qeyri-müəyyənliklər şəraitində kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanları təkcə maliyyə nəzarətini həyata keçirmir, həmçinin şəffaflığın və hesabatlılığın təmin olunması, dövlət xərclərinin optimallaşdırılması və perspektivli sahələrə yönəldilməsi ilə bağlı tövsiyələr verir.

Bir çox xarici ölkələrdə dövlətlərin tarixi inkişafı və siyasi idarəetmə formasına uyğun olaraq dövlət maliyyə nəzarəti sistemi formalaşmışdır. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti ilk dəfə 14-cü əsrin əvvəllərində yaradılmışdır. Məsələn, İngiltərədə 1314-cü ildə Dövlət Xəzinəsinin baş müfəttişi vəzifəsi, Fransada 1319-cu ildə Fransanın Hesablama Məhkəməsi yaradılmışdır.

20-ci əsrin əvvəllərində isə dövlət maliyyə nəzarətinin yeni versiyası (modeli), yəni kənar dövlət maliyyə nəzarəti ortaya çıxdı. Yeni model Avstriyanın 10 noyabr 1920-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında təsbit edilmişdir. ABŞ-da isə 1921-ci il də Baş Büdcə Nəzarəti İdarəsi yaradıldı.

Maliyyə nəzarəti sahəsində 20-ci əsrin ikinci yarısında çox böyük dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, 1953-cü ildə Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı – INTOSAI yaradıldı. INTOSAI-nin yaradılmasının əsas missiyası ali audit

orqanlarının potensialının yüksəldilməsi, dövlət sektorunun auditi üçün standartların müəyyən edilməsi, peşəkar bazanın qurulması və genişləndirilməsi və ideya, bilik və təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsidir. İlk yarandığı vaxtlarda 34 üzvü olan INTOSAI-nin hazırda 195-i tam üzv olmaqla 201 üzvü var (<https://www.intosai.org/about-us/overview>).

INTOSAI 1977-ci ildə “Auditin Təməl Prinsiplərinə dair Lima Bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Bəyannaməyə əsasən, dövlət vəsaitinin səmərəli və düzgün istifadəsi, dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi, həmçinin səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarlarının effektivliyi üçün başlıca şərtlərdən biri hər ölkədə müstəqilliyi qanunlara söykənən kənar dövlət maliyyə nəzarətini reallaşdıran Ali Audit Orqanının mövcud olmasıdır. Ali Audit Orqanının fəaliyyətinin başlıca məqsədi dövlət vəsaitlərindən səmərəli, qanuni, qənaətli və effektiv istifadə prinsiplərinin təmin olunması və qəbul edilmiş qayda və standartların pozulması faktlarının aşkarlanması yolu ilə müvafiq tədbirlərin görülməsi, aşkarlanmış pozuntular nəticəsində dövlətə dəymiş zərərin bərpası, günahkar şəxslərin məsuliyyətə cəlbə və gələcək dövrlərdə bu tərz pozuntu hallarının qarşısının alınmasıdır.

Lima Bəyannaməsində ali audit orqanlarının yaradılması və müstəqilliyinin konstitusion əsaslarla qəbul edilməsi, təfsilatların isə qanunverciliklə müəyyənləşdirilməsi qeyd olunan orqanların effektiv fəaliyyətinin vacib prinsiplərindən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bir çox ölkədə kənar dövlət maliyyə nəzarəti ilə bağlı konstitusiya normaları ali audit orqanlarının dövlət orqanları sistemində yerini, həmçinin təşkilati əsasları və fəaliyyətləri ilə bağlı ümumi prinsipləri və qaydaları müəyyənləşdirir. Məsələn, Fransanın Konstitusiyasında göstərilir ki, Hesablama Məhkəməsi maliyyə qanunvericiliyinə əməl olunması sahəsində hökumət və parlamentə dəstək vermək üçün yaradılmışdır. AFR-in Konstitusiyasına əsasən, Federal Hesablama Palatasının üzvlərinin hakim səlahiyyəti vardır. Palata dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşən orqanların maliyyə

hesabatlarını yoxlayır, iqtisadiyyatın idarəolunmasının və dövlət büdcəsinin icrasının səmərəliliyini və düzgünlüyünü qiymətləndirir.

Lima Bəyannaməsində qeyd olunur ki, Ali Audit Orqanı yoxlanılan orqandan asılı olmadıqda, kənar müdaxilələrə məruz qalmadıqda və təşkilati və funksional müstəqilliyə malik olduqda öz vəzifələrini obyektiv və səmərəli həyata keçirə bilər. Ali Audit Orqanının müstəqilliyi özündə maliyyə müstəqilliyini və üzvlərinin müstəqilliyini ehtiva edir. Lima Bəyannaməsinə əsasən Ali Audit Orqanının müstəqilliyi və üzvlərinin müstəqilliyi bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır və orqanın üzvlərinin müstəqilliyi konstitusiya ilə təmin olunmalıdır. Xüsusən də, Ali Audit Orqanının üzvünü işdən azad edilməsi proseduru konstitusiyada əks etdirilməlidir. Lima Bəyannaməsində qeyd olunur ki, fəaliyyəti zamanı Ali Audit Orqanının audit heyəti yoxlanılan orqanın (təşkilatın) təsirinə məruz qalmamalı, həmçinin yoxlanılan orqan və təşkilatlardan asılı olmamalıdır.

Ali Audit Orqanının üzvlərinin vəzifəyə təyin olunması və azad olunması qaydaları hər bir ölkənin konstitusiya və qanunlarından asılıdır. Məsələn, İspaniyada Hesablama Palatasının sədri “İspaniya Hesablama Palatası haqqında” Qanun əsasında palatanın plenumunun təqdimatı ilə palata üzvləri arasından İspaniya Kralı tərəfindən 3 il müddətinə təyin olunur. Palata üzvləri isə Ali Korsetlər tərəfindən 9 illik müddətə birbaşa səsvermə yolu ilə seçilir. AFR-də Hesablama Palatasının prezidenti gizli səsvermə yolu ilə parlament tərəfindən seçilir.

Lima Bəyannaməsində Ali Audit Orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı şəffaflıq və hesabatlılığın vacibliyi xüsusi olaraq qeyd edilir. Bəyannaməyə əsasən, Ali Audit Orqanları apardıqları auditlərin yekun nəticələri ilə bağlı müstəqil qaydada hər il səlahiyyətli dövlət orqanına və ya parlamentə hesabat verməli və hesabatlar dərc olunmalıdır.

Lima Bəyannaməsində Ali Audit Orqanlarının səlahiyyət dairələri və fəaliyyət formaları da müəyyən olunmuşdur. Bəyannaməyə əsasən, Ali Audit Orqanlarının ənənəvi vəzifəsi maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və qanuniliyinin yoxlanılmasıdır və maliyyə auditini yoxlanılan orqanların (təşkilatların)

məlumatlarının mövcud standartlara və prinsiplərə uyğun təqdim olunmasının yoxlanılmasına yönəldilir.

Maliyyə auditindən əlavə, digər önəmli audit bir növü səmərəlilik auditidir. Səmərəlilik auditı dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin, qənaətliliyinin və nəticəliliyinin yoxlanılması məqsədilə aparılır. Səmərəlilik auditı elə bir audit növüdür ki, təkcə maliyyə əməliyyatlarını deyil, dövlət fəaliyyətinin bütün yönlərini (aspektlərini) əhatə edir.

Müasir dövrdə əksər maliyyə nəzarəti orqanları səmərəlilik auditinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Belə ki, səmərəlilik auditı zamanı dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyi və düzgün şəkildə bölüşdürülməsi qiymətləndirilir, nəzarət həyata keçirilən orqanların fəaliyyətlərinin effektivliyi yoxlanılır.

Onu da qeyd edək ki, son dövrlərdə ali maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən aparılan auditlərin sırasına aşağıdakı yeni növ auditlər əlavə olunmuşdur:

- 1) Dövlət satınalmalarının auditı;
- 2) İnformasiya texnologiyalarının auditı;
- 3) Ətraf mühitin auditı.

Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ-da ali maliyyə nəzarət orqanı “Dövlət Hesabatlılıq Bürosu” (Government Accountability Office və ya GAO) adlanır. Dövlət Hesabatlılıq Bürosu ABŞ Konqresi üçün çalışır və heç bir partiyayı dəstəkləmir. Dövlət Hesabatlılıq Bürosu ABŞ Konqresinin araşdırmaçı (təftişçi) qolu kimi bilinir.

Dövlət Hesabatlılıq Bürosunun missiyası öz fəaliyyətində ABŞ Konqresinə köməklik göstərmək, Konqresin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək və hesabatlılığı təmin etməkdir. Dövlət Hesabatlılıq Bürosu vergi ödəyicilərinin ödənişlərinin necə xərcləndiyini incələyir, hökumətə vəsaitlərə qənaət etməsi və daha səmərəli işləməsi ilə bağlı obyektiv və etibarlı məlumat verir. Həmçinin Büro federal proqram və siyasətləri dəyərləndirir, Konqresi operativ məlumatlarla təmin edir. Məsələn, 2019-cu ildə Dövlət Hesabatlılıq Bürosu 214,7 milyard dollarlıq

maddi fayda təmin etdi ki, bu da Dövlət Hesabatlılıq Bürosuna investisiya edilmiş hər 1 dolların 338 dollar kimi qayıtması deməkdir. Həmçinin onu da qeyd edək ki, Dövlət Hesabatlılıq Bürosunun son beş il ərzində ortalama maddi faydası Büroya investisiya edilən hər 1 dollar üçün 171 dollar olmuşdur.

ABŞ ali maliyyə nəzarəti orqanı olan Dövlət Hesabatlılıq Bürosu sadəcə 2019-cu ildə 617 hesabat yayımladı və 1607 yeni tövsiyyə etdi.

Dövlət Hesabatlılıq Bürosunun fundamental dəyərləri isə hesabatlılıq, dürüstlük və etibarlılıqdır (<https://www.gao.gov/about/>).

Birləşmiş Krallıqda nəzarətedici orqan “Milli Audit Bürosu” (National Audit Office) adlanır. Milli Audit Bürosu bütün mərkəzi hökumət departamentlərinin, agentliklərinin və digər dövlət orqanlarının maliyyə hesabatlarının auditini həyata keçirir və nəticələrini Parlamentə təqdim edir. Milli Audit Bürosu insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət vəsaitinin istifadəsində hökumətə tövsiyyə və hesabatlar verir. Belə ki, 2018-ci ildə Milli Audit Bürosunun fəaliyyəti xərclərin azaldılması, xidmətin yaxşılaşdırılması və vətəndaşlara köməklə bağlı 539 milyon funt-sterlinq müsbət maliyyə təsiri ilə nəticələndi.

Milli Audit Bürosu hesabatlılıq və dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə aşağıdakı üç məsələyə fokuslanır:

- Bilikləri inkişaf etdirmək və tətbiq etmək;
- Yüksək nəticəyə nail olmaq;
- Təsir dairəsini artırmaq (<https://www.nao.org.uk/about-us/>).

Türkiyədə isə ali nəzarətedici orqan “Hesablama Məhkəməsi” (T.C. Sayıştay Başkanlığı) adlanır və bu orqanın əsası 29 may 1862-ci ildə qoyulmuşdur. Bu orqanın missiyası isə belədir: “Dövlət idarəciliyində hesabatlılıq yoluyla maliyyə şəffaflığına nail olmaqdan ötrü audit aparmaq, hökm vermək və rəhbərlik etmək”. Hesablama Məhkəməsinin audit növlərinə uyğunluq və performans auditləri aiddir.

Hesablama Məhkəməsinin nəzarət sahəsinə mərkəzi dövlət büdcəsi əhatəsindəki dövlət idarələri, sosial müdafiə orqanları, yerli idarələr və kapitalında birbaşa və ya dolayı dövlət payı olan ortaqlıqlar daxildir (<https://www.sayistay.gov.tr/tr/>).

Almaniya Federativ Respublikasında ali maliyyə nəzarəti orqanı “Federal Audit Bürosu”dur (Bundesrechnungshof). Federal Audit Bürosu sadəcə qanunlara tabe olan müstəqil nəzarət orqanıdır. Bu o mənaya gəlir ki, heç bir dövlət orqanı Federal Audit Bürosuna qarşı audit yoxlaması həyata keçirə bilməz.

Federal Audit Bürosu federal hökumətin maliyyə idarəciliyinin (financial management) auditini həyata keçirir, həmçinin müxtəlif əmlak fondlarını və dövlət şirkətlərinin gəlir və xərclərini nümunə yoxlamaları keçirərək araşdırır. Audit yoxlaması illik 700 milyard dollardan çox gəlir və xərcləri, həmçinin sosial təminat sığortaçılarını və federal hökumətin özəl sektor müəssisələrindəki paylarını əhatə edir.

Federal Audit Bürosu yoxlanılmış orqanlara audit tapıntıları ilə bağlı məktub göndərir. Əsas audit nəticələri ilə bağlı isə Federal Parlamentə və hökumətə hesabat verir. Büronun Audit funksiyasından əlavə, məsləhətçi rolu vardır.

Ali nəzarət orqanı siyasi qərarların mahiyyətini qiymətləndirmir. Federal Audit Bürosu ali federal orqandır və Federal Prezident İdarəsi, Federal Kansler və federal nazirliklər kimi oxşar statusa malikdir. Büro on bir bölmədən ibarətdir, 1160 işçisi var və mərkəzi Bonn şəhərində yerləşir (<https://www.bundesrechnungshof.de/en/bundesrechnungshof/institution/organisation-auditing-and-advisory-functions>).

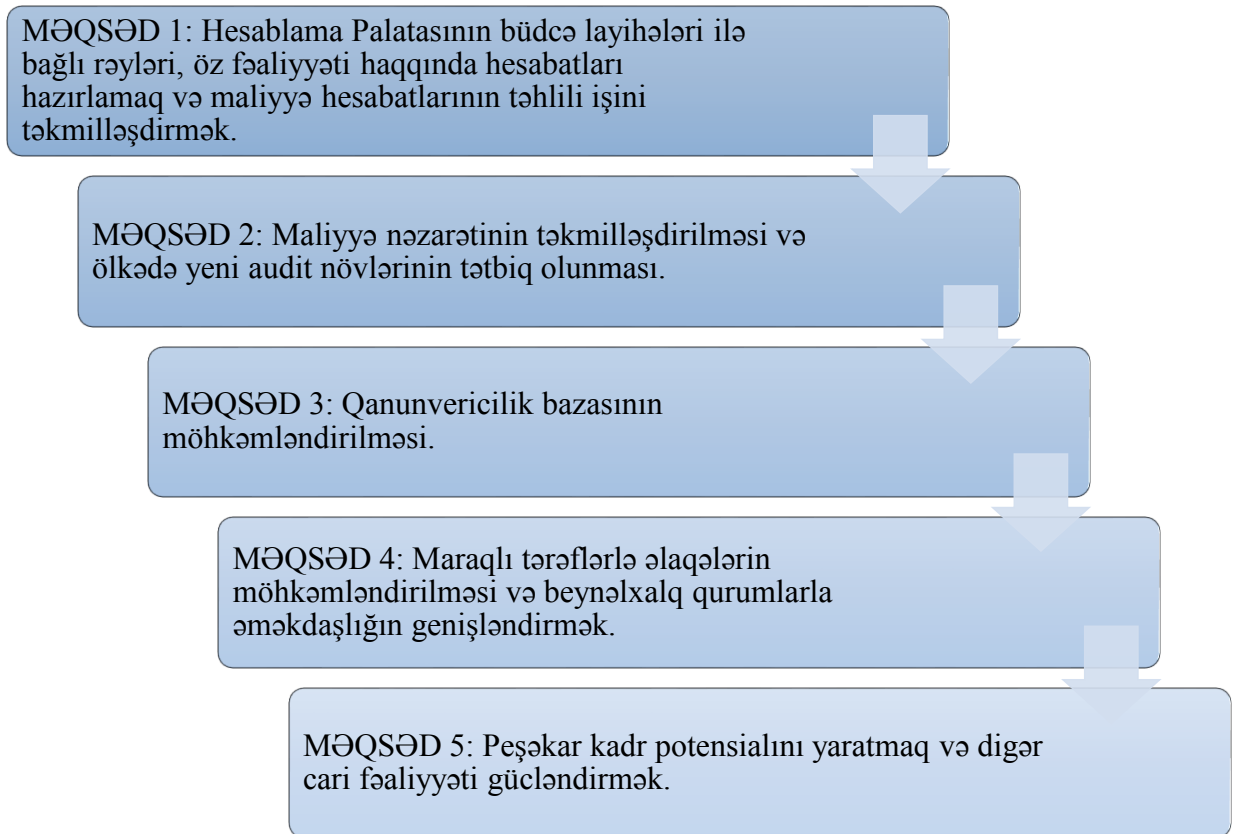
Portuqaliyada isə dövlət xərclərinin qanuniliyinə və uyğunluğuna “Auditorlar Məhkəməsi” (Tribunal de Contas) nəzarət edir. Auditorlar Məhkəməsinin tərkibi prezident, vitse-prezident və 17 hakimdən ibarətdir (<https://www.elsevier.es/en-revista-tekhne-review-applied-management-350-articulo-performance-auditing-by-portuguese-court-S1645991113000248>).

Azərbaycan Konstitusiyasının 3.1-ci maddəsinə əsasən, Hesablama Palatası daimi fəaliyyət göstərən və kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit orqanıdır. Palatanın fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycanda KDMN institunun əsası qoyuldu. Azərbaycanda Hesablama Palatasının hüquqi əsaslarını Azərbaycan Konstitusiyası, “Hesablama Palatası haqqında” qanun, hüquqi-normativ aktlar və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr təşkil edir.

Xarici ölkələrin ali nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, ali nəzarət orqanlarının fəaliyyətləri nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə vəsait büdcəyə bərpa olunur və vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı səmərəlilik auditinin aparılmasına da üstünlük verilir.

AR Hesablama Palatasının 2018-2020-ci illər üçün Strateji İnkişaf Planında 5 məqsəd göstərilmişdir və həmin məqsədlər şəkil 7-də göstərilmişdir.

Şəkil 7: Hesablama Palatasının Strateji İnkişaf Planı (2018-2020-ci illər üzrə)

Mənbə: Şəkil AR Hesablama Palatasının 2019-cu il üzrə fəaliyyəti haqqında hesabat əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda ali audit orqanının (Hesablama Palatası) və dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən digər orqanların fəaliyyətini təkmilləşdirməklə bağlı aşağıdakı təklifləri vermək olar:

- 1) Hesablama Palatasının səlahiyyətlərini artırılması;
- 2) Hesablama Palatasının müstəqilliyinin məhkəmə, qanunverici və icraedici hakimiyyət səviyyəsinə yüksəldilməsi;

- 3) Maliyyə nəzarətini həyata keçirən bütün dövlət orqanlarının müvafiq sahə üzrə dünya təcrübəsindən istifadə etməsi;
- 4) Nəzarət həyata keçirən orqanların fəaliyyətləri barədə hesabatlılığının mütləqliyi və ictimaiyyətin vaxtında məlumatlandırılması;
- 5) Maliyyə auditi ilə yanaşı olaraq, səmərəlilik auditinin aparılmasına üstünlük verilməsi;
- 6) Nəzarət orqanlarının informasiyaya məhdudiyyətsiz çıxışının təmin olunması.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

3.1. Respublikanın maliyyə sistemində dövlət gəlirləri və xərclərinin səmərəli idarə olunmasının aktual problemləri

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissələrindən ibarət olduğu və gəlirlərlə xərclərin ödənilməsi məlumdur. Büdcə gəlirləri ilə xərclər tam həcmdə ödənilmədiyi halda büdcədə kəsir yaranır. Və büdcənin kəsirli olması hər zaman aktual problemlərdən biri olmuşdur. Büdcə kəsiri müxtəlif səbəblərdən, iqtisadi olan və olmayan səbəblərdən yaranı bilər. İqtisadi səbəblərə vergi yığımların aşağı düşməsinə, vergi dərəcələrinin azaldılmasını, müdafiə xərclərinin çoxalmasını, səhiyyə sahəsi üçün daha çox xərclərin çəkilməsini, faizlər üzrə ödənişlərin artması və s. kimi səbəbləri göstərə bilərik. Siyasi partiyalar, seçki sistemlərinin təsirləri, idarəetmə rəhbərliyinin müxtəlif səviyyələrə bölünməsi kimi bu növ xərcləri də iqtisadi olmayan xərclərə aid etmək olar.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə meydana gələn depressiya və Keynsçi yanaşma sayəsində dövlət xərcləri böyük həcmdə artmışdır. Bununla da “büdcə kəsiri” anlayışı öz önəmini daha da artırmış və daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dövlət xərclərindən ehtiyatsızca istifadə edildiyi zaman gəlirlərlə xərcləri qarşılamaq mümkün olmur, nəticədə isə inflyasiya, ödəmələr balansında kəsir kimi problemlərə gətirib çıxarır.

Büdcədə kəsir yaranma bəzi kimi, artıqlıq (profisit) da meydana gələ bilər. Dövlət büdcəsinin gəlirləri xərclərindən artıq olduğu halda bu zaman “büdcə artıqlığı” yaranmış olur. Büdcə artıqlığı rifah xərcləmələrinin azalması səbəbindən, əlavə vergilərin tətbiq edilməsi kimi səbəblərdən meydana gələ bilər.

Büdcə artıqlığı Mərkəzi Banka olan borcların ödənilməsində istifadə edildiyində və ya dövlət qənaəti kimi tutulduğunda bu hal iqtisadiyyat üzərində daraldıcı təzyiq göstərmiş olacaq. Ancaq yaranmış büdcə artıqlığı fərdlərin və müəssisələrin əllərində olan dövlət istiqrazlarının alınması şəklində dövlət

borclarının ödənilməsi üçün istifadə edildiyi zaman iqtisadiyyat üzərindəki daraldıcı təsiri daha az olacaqdır. Büdcə artıqlığı səbəbindən vergi güzəştlərinə gedilməsi vergi ödəyicilərini stimullaşdırır, iqtisadiyyata edilən investisiyaları artırır bilər (Bulut C., Süleymanov E, 2013).

Modern iqtisadiyyatda büdcə artıqlığına büdcə kəsirinə nisbətən çox az rast gəlinir. Azərbaycanda isə sonuncu dəfə dövlət büdcəsində artıqlıq 2013-cü ildə əmələ gəlmişdir ki, bunun da məbləği 352,8 milyon manat olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında illər üzrə dövlət büdcəsinin kəsiri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 8: 2013-2020-ci illər aralığında büdcə kəsiri (artıqlığı), milyon manatla

İllər	Gəlirlər	Xərclər	Kəsir/Artıqlıq
2013	19496,3	19143,5	352,8
2014	18400,6	18709,0	-308,4
2015	17498,0	17784,5	-286,5
2016	17505,7	17751,3	-245,6
2017	16516,7	17594,5	-1077,8
2018	22508,9	22731,6	-222,7
2019	24199,6	24404,8	-205,2
2020 (icra prosesindədir)	24134,5	26894,7	-2760,2

Mənbə: www.stat.gov.az və www.e-qanun.az internet resursları əsasında müəllif tərəfinən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi 2013-cü ildə büdcədə artıqlıq yaranmışdır. Sonrakı illərdə isə dövlət büdcəsində kəsir olmuşdur.

Büdcədə yaranmış kəsir dövlət borcu və digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Özəlləşdirmədən daxilolmalar büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Özəlləşdirmədən daxilolmalar iki əsas məqsədə xidmət edir:

- 1) Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi;
- 2) Dövlət borcunun məbləğinin azaldılması.

2020-ci ilin büdcə layihəsində büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsinin əmlakının özəlləşdirilməsindən 62 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən bir digəri isə qısamüddətli dövlət istiqrazlarının satılmasından daxil olan vəsaitlər aiddir. Qısamüddətli dövlət istiqrazlarının satışı büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, ölkədə qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

2020-ci il üçün daxili borclanma yolu ilə büdcə kəsirinin 100 milyon manatının qarşılanması nəzərdə tutulmuşdur.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin bir digər yolu dövlətin xarici borclanmaya getməsidir. Xarici borclanmaya Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və digər maliyyə institutlarından alınan kreditlər daxildir.

2020-ci ilin dövlət büdcəsi kəsirinin 951 milyon manatının xaricdən alınan kreditlər hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumilikdə həm daxili, həm də xarici borclanma hesabına 2018-ci ildə büdcə kəsirinin 226 milyon manatı qarşılanmışdır.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi yollarından biri də vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına maliyyələşdirilməsi aiddir. 2020-ci il dövlət büdcəsi kəsirinin 1666,2 milyon manatının 1 yanvar 2020-ci ilə olan vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” qanununda göstərilir ki, dövlət borcu, Azərbaycan Respublikasının adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə ödənilməli olan borcudur.

Dövlət borcu bir sıra xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti və dövlətin öhdəliyi alınan borcudur. Borclanma dövlətə gəlir gətirməklə yanaşı, onun xərclərini də artırır. Dövləti borclanmaya ən önəmli xərclərini tam maliyyələşdirmək üçün gedir.

1 iyul 2019-cu il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu 8920 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu da 2019-cu ilin əvvəli ilə müqayisə 7,1

milyon ABŞ dolları çoxdur. Xarici dövlət borcunun ÜDM-ə olan nisbəti 18,56% olmuşdur.

Cədvəl 9: Xarici dövlət borcu, milyon ABŞ dolları ilə

Borc növü	1 iyul 2019-cu il tarixə			
	Cəlb edilməsi nəzərdə tutulan	İstifadə edilmiş məbləğ	Əsas borc ödənişi	Faktiki xarici borcun məbləği
Hökumətin cəlb etdiyi kreditlər:	12195,1	10 772,9	2 663,5	8 109,4
Xarici dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklər:	-	-	-	810,6
Cəmi:	12195,1	10 772,9	2 663,5	8 920,0

Mənbə: www.sai.gov.az

Dövlətin daxili bazardan əldə etdiyi borc daxili borc adlanır. Bunlara əhali, banklar, müəssisə və təşkilatlardan alınan borclar aiddir. Alınan borcun daxili borc olub-olmadığını müəyyən edən əsas amil onun alınma yeridir. Borc milli (yerli) maliyyə mənbəyindən əldə edilərsə, onda bu borc daxili borc adlanır.

1 iyul 2019-cu il tarixə daxili dövlət borcu 1346,1 milyon manat olmuşdur, bu da 2019-cu ilin əvvəlinə nəzərən 25,89 milyon manat çox olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borcu aşağıdakı mənbələrdən formalaşmışdır:

- 1) Daxili dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklərdən;
- 2) Dövlət istiqrazlarından;
- 3) Dövlət büdcəsindən xidmət edilən məqsədli dövlət istiqrazlarından.

Cədvəl 10: Daxili dövlət borcu, milyon manatla

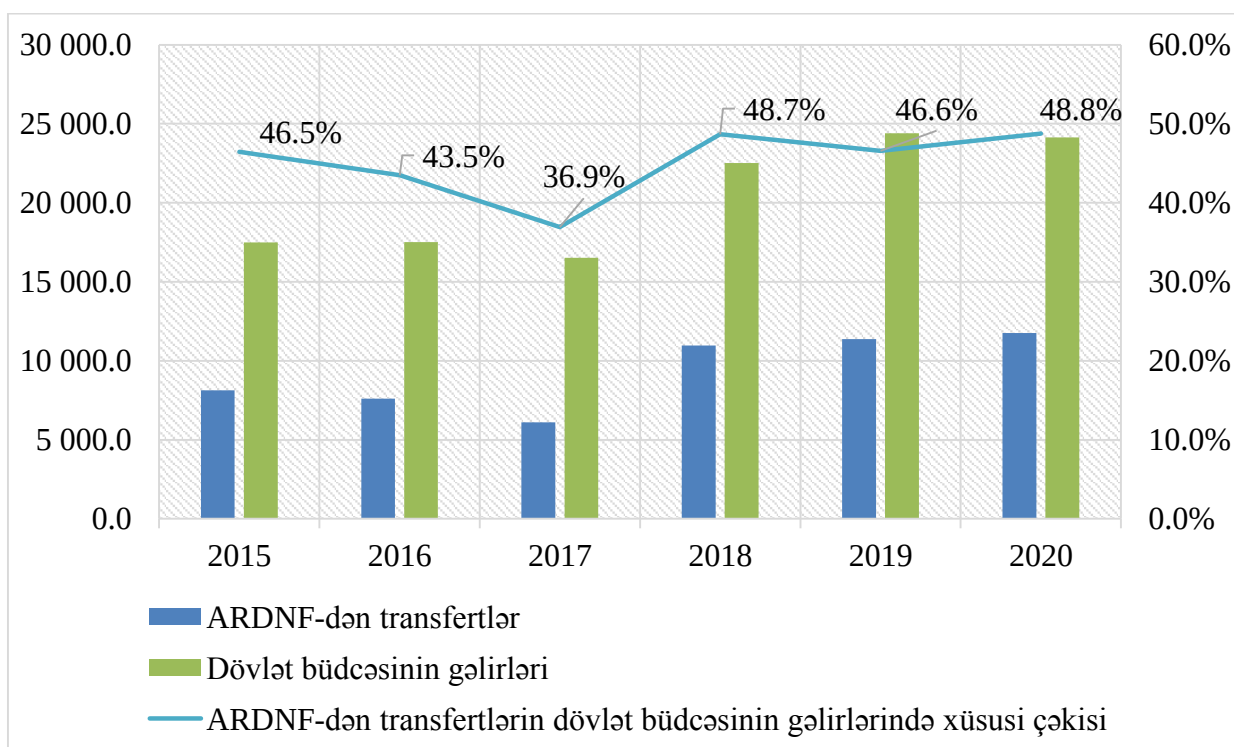
Borc öhdəlikləri	1 iyul 2019-cu il tarixə	1 yanvar 2019-cu il tarixə olan göstəricilərlə fərq	
	milyon manat	milyon manat	%
Dövlət istiqrazları ilə bağlı ümumi borc məbləği	1 157,2	96,53	9,1
1992-1996-cı illər aralığında dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün AMB-dən istifadə olunmuş 69,04 mln. manat həcmində mərkəzləşdirilmiş kredit resursunu qaytarmaq məqsədilə həmin məbləğdə yerləşdirilən qiymətli kağızların və ona hesablanan faizlərin ödənilməsi ilə əlaqədar	20,7	-6,92	-25,1
Daxili dövlət borcu hesab edilən şərti öhdəliklər	162,1	-57,6	-26,2
AMB-nin mərkəzləşdirilmiş kredit resursları ilə bağlı silinmiş əsas borcu məbləğində yerləşdirilən 60,8 mln. manat məbləğində qiymətli kağızların və ona hesablanan faizlərin ödənilməsi ilə əlaqədar	6,1	-6,12	-50,2
Cəmi:	1 346,1	25,89	2,0

Mənbə: www.sai.gov.az

2020-ci il üçün təstiq edilmiş dövlət büdcəsində daxili borclanmanın yuxarı həddi 400 milyon manat, xarici borclanmanın yuxarı həddi isə 1 milyard manat məbləğində təstiq edilmişdir.

Dövlət gəlir və xərcləmələri ilə bağlı digər bir aktual problem büdcə gəlirlərinin tərkibində neft sektorundan daxilolmaların çəkisinin çox olmasıdır. Bu ona görə ciddi və aktual problem hesab olunur ki, dünya bazarında neftin qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalığı halda büdcə daxilolmalarına ciddi dərəcədə təsir edir və nəticədə büdcənin icrasında bir sıra çətinliklər yaranmış olur. Buna görə də büdcə daxilolmalarının tərkibində mütəmadi olaraq neft gəlirlərini azaldılması və qeyri-neft sektorundan daxilolmaların çəkisinin artırılması məqsəduyğun hesab olunur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların xüsusi çəkisi aşağıda göstərilmişdir.

Şəkil 8: Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların xüsusi çəkisi, faizlə

Mənbə: www.oilfund.az və www.stat.gov.az internet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqramı nəzər yetirdikdə görürük ki, dövlət büdcəsinə Neft Fondundan transfertlərin dinamikasında 2017-ci ildə azalma baş versə də, sonrakı illərdə transfertlərin həcmində artım baş vermişdir. Qeyd edək ki, 2020-ci ilin dövlət büdcəsinə transfertlərin məbləği 11 767,5 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 403 milyon manat çoxdur.

Aparılan araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur ki, neft ixrac edən ölkələr üçün dünya bazarında neftin qiymətinin artması real valyuta kursunu da artırır və bu iki amil arasında düz mütənasiblik var. Bir digər araşdırmada göstərilmişdir ki, neft ixracatçısı olan ölkənin neftdən asılılığı azaldıqca neft qiymətləri ilə valyuta kursu arasındakı əlaqə statistik olaraq bir məna kəsb etmir (İsmayılov A, 2018: s. 46-47).

6 dekabr 2016-cı ildə imzalanmış Fərmanla təstiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə aşağıdakı hədəflər müəyyən olunmuşdur.

1. Qeyri-neft sektoruna yönəldilən birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft ümumi daxili məhsuldakı payının 2025-ci ilə kimi 4%-ə çatdırılması;

Qeyri-neft sektoruna edilən investisiyaların qeyri-neft ümumi daxili məhsulda payının 2019-2023-cü illər aralığında 19,5-22,8 faiz aralığında dəyişəcəyi gözlənilir.

2. Qeyri-neft sektorunda ixracın 2025-ci ildə minimum 450 ABŞ dolları səviyyəsinə çatdırılması.
3. Ticari mal və xidmətlər sektoru üzrə 2025-ci ilə kimi 150 min əlavə iş yerinin yaradılması;
4. Dövlət büdcəsinin ARDNF-dan daxil olan vəsaitlərdən asılılığının azaldılması;

Strateji yol xəritəsində DNF-dan transfertlərin büdcədə çəkisinin 15%-ə qədər azaldılması əsas hədəflərdən biridir.

Büdcə gəlirlərində neftdən daxilolmaların yüksək olması uzunmüddətli perspektivdə bu sahəyə daha diqqətli yanaşmanı zəruri edir. Buna səbəb isə ölkəmizdə təbii ehtiyatların tükənən xarakterli olmasıdır. Belə ki, ölkəmizdə təstiq olunmuş neft-qaz ehtiyatları Qazaxıstan, İran, Venesuela kimi ölkələrin analoji göstəricisi ilə müqayisədə daha tez bitə bilər. Kəşfiyyat işlərinin aparılması ilə bu müddət bir qədər artsa da, hazırkı mövcud durum yaxın 30 il ərzində neft-qaz sektorundan əldə ediləcək gəlirlərdən asılılığını şərtləndirir (AR-nın milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Xarici ticarətdə neftdən yüksək asılılıq ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif yollarla təsir edir. Belə ki, neft sektoru vasitəsilə ölkəyə xarici valyuta daxilolmalarının həcmnin dəyişməsi və nəticədə manatla bağlı müşahidə olunan qeyri-sabitliyin nəticəsi kimi, manata inam azalır. Yaxın tarixdə milli valyutamızın devalvasiya edilməsi buna nümunə ola bilər.

Aktual problemlərdən bir digəri “kölgə iqtisadiyyatı”nın varlığıdır, digər bir adı isə “gizli iqtisadiyyat”dır. Bütün dünyada müşahidə olunan bu problem Azərbaycanda da öz varlığını qoruyur. Kölgə iqtisadiyyatına nümunə kimi müəssisə və təşkilatların əmək ödənişlərini tam həcmdə rəsmiləşdirməməsini göstərə bilərik. Bu hal iqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox vergidən yayınma deyil, “vergidən yan

keçmə” kimi klassifikasiya (təsnifatlaşdırma) olunur. Belə ki, vergi ödəyiciləri işçilərinə ödədikləri maaşları əmək müqavilələrində minimum əməkhaqqı səviyyəsində rəsmiləşdirirlər. Nəticədə, vergi ödəyiciləri heç bir qanun pozuntusunu etmədən büdcə qarşısındakı öhdəliklərini minimumlaşdırırlar və əməkhaqqının geriye qalan hissəsinə işçilərə nağd qaydada ödəyirlər (Həsənli Y, 2019: s. 8-11).

Kölgə iqtisadiyyatının iqtisadiyyatda mövcudluğunun bir sıra yan təsirləri vardır və bunlara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Vergi gəlirlərinin azaldılması;
- 2) Vətəndaşların pensiya təminatının aşağı düşməsi;
- 3) Sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsinin zəifləməsi;
- 4) Şirkətlərarası ədalətli rəqabətin aradan qaldırılması.

Elektron ödəmələrin geniş yayılması ilə kölgə iqtisadiyyatı arasında həmişə mənfi korrelyasiya əlaqəsi vardır. Belə ki, elektron ödənişlərin geniş yayılığı Qərbi Avropa ölkələrində kölgə iqtisadiyyatının həcmi çox azdır. Aparılmış araşdırmalara əsasən, ardıcıl 4 il ərzində elektron ödənişlərin həcmnin ildə 10% artırılması nəticəsində kölgə iqtisadiyyatının həcmi 5% azalmışdır.

Kölgə iqtisadiyyatının qeydiyyatdan kənar qalan sektor olduğu bəllidir. Kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması üçün vətəndaşlarda vergi şüurunun (mədəniyyətinin) inkişaf etdirilməsi, vergi məcəlləsi aydın və sadə hala gətirilməsi, inhisarçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, bir-birini təkrar edən qurumların birləşdirilməsi kimi tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur.

Vergi orqanları tərəfindən 2018-ci ildə həyata keçirilən yoxlamalar zamanı iri topdansa satış obyektlərində 930 mln. manat, şəbəkə marketlərində 122 mln. manat, özəl tibb xidmətləri sektorunda 230 mln. manatdan çox dövryyənin gizlədilməsi aşkarlanmışdır.

Dünya təcrübəsindən ayındır ki, sadəcə inzibati üsullarla yüksək nəticəyə nail olmaq mümkün olmur. Mütləq şəkildə təşviqetmə mexanizmi də formalaşdırılmalıdır. Yəni nağd və nağdsız ticarət zamanı ƏDV-nin geri qaytarılması yoluyla vətəndaşları prosesə cəlb etməklə mümkündür (<https://www.vergiler.az/news/taxes/1667.html>).

Son dövrlərdə aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində gizli iqtisadiyyatın həcmi azalsa da, onun hazırkı həcmi arzu edilən səviyyədə deyil.

Digər bir aktual problem ölkədə gəlir bərabərsizliyinin mövcudluğudur. Ölkədə təhsil, sosial-müdafiə və səhiyyə xərclərinin gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasına ciddi təsir edir.

Gəlir bərabərsizliyinin ölçülməsi istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri “Gini indeksi”dir. Gini indeksi ölkədə gəlirin bölüşdürülməsinin keyfiyyət ölçüsüdür, 0 və 1 aralığında qiymət alır, 0 tam bərabərliyi, 1 isə bərabərsizliyi əks etdirir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda 2019-cu il üçün gini indeksi 0,33 səviyyəsindədir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, bu indeks Slovakiyada 0,24, İsveçdə 0,25, Türkiyədə 0,4, İranda isə 0,45 səviyyəsindədir (www.worldpopulationreview.com/countries/gini-coefficient-by-country/).

Gəlir bərabərsizliyinin ölçülməsinin daha müasir metodu “Palma nisbəti” adlanır. Bu nisbət ölkədə ən çox 10% gəlir edən insanların hissəsinin ən az 40% gəlir əldə edən insanların hissəsinə nisbəti kimi hesablanır. Palma nisbəti 0 və 10 aralığında qiymət alır. Nisbət 0-a yaxınlaşdığı zaman gəlir bərabərliyi artır, 10-a yaxınlaşdığı zaman isə gəlir bərabərsizliyi daha da artır.

Palma nisbəti Azərbaycanda 1,3 səviyyəsindədir. Digər ölkələrə baxdıqda bu nisbət Türkiyədə 1,9, Rusiyada 1,8, Gürcüstanda 2, Polşada isə 1,3 səviyyəsindədir (AR-nın milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi:2016, s.16).

Dövlət gəlirləri və xərclərinin səmərəli idarə olunmasının ən aktual problemlərindən biri bələdiyyələrin maliyyə resurslarının məhdud olması ilə bağlıdır. Təbii ki, məhdud resurslu bələdiyyə orqanlarının səmərəli idarəçilik həyata keçirməsi real görünmür. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycanda bələdiyyə büdcələrinin ümumi gəlirləri 36,9 milyon manat olmuşdur. Bu da orta hesabla hər bələdiyyə üçün 23 min manata bərabərdir.

Gürcüstanda yerli idarəetmə orqanları ölkəmizlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə geniş maliyyə resurslarına malikdirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2018-ci ildə Gürcüstan üzrə bütün bələdiyyələrin gəlirləri 1 360 min manat olmuşdur və bu məbləğ Azərbaycanda bələdiyyələrin gəlirlərindən 37,8 dəfə çoxdur

(<https://www.bakuresearchinstitute.org/az/disempowered-and-unfinanced-azerbaijani-municipalities/>).

Ölkəmizdə dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə edilən maliyyə dəstəyi də yüksək səviyyədə deyil. Avropa Şurası mütəxəssislərinin Avropa ölkələrinin nümunəsində apardıqları araşdırmalara görə, yerli idarəetmə (bələdiyyə) sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün ölkə üzrə bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti üçün minimum yol verilən hədd 7% qəbul olunur. Bu norma Azərbaycanda 2019-cu il üçün 0,05% təşkil edir və ölkəmizdə bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin adambaşına düşən məbləği 3,6 manatdır.

3.2. Azərbaycanda dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

Maliyyənin vacib funksiyalarından biri nəzarət funksiyasıdır. Maliyyə nəzarəti ona görə aparılır ki, fəaliyyət istiqamətinin qanuni olub-olmadığı müəyyən edilir, həmçinin, seçilmiş siyasətin səmərəliliyi, maliyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadə səviyyəsi yoxlanılır. Maliyyənin nəzarət funksiyasının başlıca məqsədi vergilərin tam həcmdə və vaxtında yığılmasını həyata keçirməkdən, həmçinin, maliyyə üzrə qanunvericilik aktlarına əməl olunmasını, xərcləmələrin düzgün istifadə edilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir (Bağırov D.A, Həsəni M.X, 2011).

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolunu tutdu, respublikada dərin iqtisadi islahatlar həyata keçirildi, xəzinədarlıq sistemi yaradıldı. Bütün bunların hamısı beynəlxalq səviyyədə standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasını şərtləndirdi.

Bazar iqtisadiyyatlı sistemdə dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, müasir nəzarət mexanizmlərinin qurulmasını, nəzarətedici orqanlar arasında məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsini və auditor xidmətinin yüksək səviyyədə təşkilini nəzərdə tutur.

Dövlət xərclərinə nəzarət edilməsi sadəcə xərclərin azaldılması ilə bağlı deyil, eyni zamanda xərclərin idarəli şəkildə artırılmasını və perspektivli sahələrə

edilməsini də nəzərdə tutur. C.T. Standfordun fikrincə dövlət xərclərinin kimlər tərəfindən və hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyi ilə bağlı təyin olunmuş aşağıdakı məqsədləri vardır:

- 1) Xüsusi xərclərlə dövlət xərcləri arasında tarazlığın qurulması;
- 2) İsrafın qarşısı alınaraq ictimai istehsal xərclərinin aşağı salınması;
- 3) Çəkilən xərclərin səlahiyyətli subyektlər tərəfindən həyata keçirilib-keçirilmədiyinin və qanunlara uyğunluğunun araşdırılması (Bulut C., Süleymanov E, 2013).

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə nəzarətinin təşkili prinsiplərinə riayət edilməsi vacib şərtlərdəndir. Maliyyə nəzarətinin təşkili prinsiplərinə aşağıdakılardır aiddir:

- 1) Nəzarət prosesinin tam aşkarlıqla həyata keçirmək;
- 2) İrəlidə ola biləcək qeyri-qanuni hadisələrin qarşısının alınması tədbirlərinin hesaba qatılması;
- 3) Aparılan təftişin əhatəliliyi;
- 4) Nəzarət prosesinin demokratik əsaslarla aparılması.

Maliyyə nəzarəti təşkil edilərkən ölkənin ölkənin mövcud potensial imkanları nəzərə alınmalıdır. Nəzarət sistemini düzgün qurmaqla dövlət gəlirlərinin toplanmasına və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsinə nəzarət etmək mümkündür. Düzgün və operativ qurulmuş maliyyə nəzarəti sistemi ilə sabit maliyyə dayanıqlılığına nail olmaq olar. Belə ki, dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Operativ maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması;
- 2) Maliyyə nəzarətinin sisteminin iqtisadi sistemə uyğunlaşdırılması;
- 3) Nəzarətedici orqanların öz aralarında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsi;
- 4) Nəzarətedici orqanların səlahiyyətlərinin, fəaliyyət dairələrinin tam dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- 5) “Kölgə iqtisadiyyatı”na qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və “kölgə iqtisadiyyatı”nın qeydiyyata alınması üçün proqramların qəbul olunması;

- 6) Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və qarşıya qoyulan hədəf istiqamətində mübarizənin gücləndirilməsi;
- 7) Nəzarətedici subyektlərin ən son informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi və elektron nəzarət sisteminin gücləndirilməsi;
- 8) Nəzarətedici subyektlərin hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi;
- 9) Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin nəticəsinin statistikasının təşkili.

Ölkəmizin ən başlıca dəyəri dövlətçilikdir, cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi həyatında dövlət idarəçiliyinin rolunu azaltmaq mümkün deyildir. Dövlət idarəçiliyi ciddi dərəcədə respublikanın modern sosial-iqtisadi vəziyyətini, cəmiyyətin gələcəyini müəyyənləşdirir. Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin yüksəldilməsi Azərbaycan üçün strateji məsələlərdən biridir. Dövlət idarəçiliyində səmərəlilik anlayışı, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün dövlət vəsaitlərinin istifadəsi və əldə olunmuş nəticələr arasındakı nisbətə göstəricisidir.

Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi deyəndə, resursların məhdud olduğu şəraitdə cəmiyyətin tələbatlarının və mənafeələrinin qarşılanması mümkün olan ən yaxşı nəticələrə nail olunması ilə bağlı məqsədli və səmərəli fəaliyyət anlaşılır.

Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyə bir sıra amillər təsir edir, onlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Strateji məqsədlər;
- 2) Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə sisteminin qurulması;
- 3) Cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətinin sabitliyi.

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyin artırılması dövlət qanunvericiliyinin inkişaf səviyyəsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır, belə ki, qanunvericilik bazasının zamanın tələblərinə uyğun şəkildə qurulmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Qeyd edək ki, ölkədə dövlət gəlir və xərclərinə maliyyə nəzarəti sahəsində köklü islahatlar aparılmış, dövlət quruculuğu ilə bağlı işlər görülmüşdür.

Bunlara ali maliyyə nəzarəti orqanı olan Hesablama Palatasını nümunə göstərə bilərik. Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən yaradılmış və 7 dekabr 2001-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlamış büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verir.

Başqa bir nümunə isə “Dövlət Vergi Xidməti”ni deyə bilərik. Dövlət Vergi Xidməti İqtisadiyyat Nazirliyi yanında yaradılan dövlət orqanıdır. 23 oktyabr 2019-cu ildə Vergilər Nazirliyi ləğv edilmiş və Dövlət Vergi Xidməti yaradılmışdır.

Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılması istiqamətində “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə də bir sıra strateji hədəflər göstərilmişdir. Nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərə aşağıdakılar daxildir:

- Ölkədə fiskal dayanıqlılığın möhkəmləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbulu;
- Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların aparılması;
- İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi;
- Ölkədə əlverişli biznes mühitinin yaradılması.

Ölkə iqtisadiyyatının təbii resurslardan, xüsusilə də neft sektorundan asılılığının qısa və uzunmüddətli dövrdə azaldılması zəruridir. İqtisadi artıma nail olmaq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlbi üçün ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində önəmli islahat proqramları reallaşdırılmaqdadır.

Ölkə ərazisində iqtisadi fəallığı artırmaq, iqtisadiyyatda dövrün tələblərinə uyğun zəruri struktur islahatların aparılması, ədalətli sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmaq və milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi aparılan iqtisadi siyasətin önəmli istiqamətlərindən biridir. Strateji Yol Xəritəsinin düzgün və səmərəli idarə olunması ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılması, ölkəyə xarici sərmayənin, beynəlxalq investisiya banklarının və maliyyə institutlarının cəlb edilməsi üçün

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa bir önəmli nöqtə dövlət əmlakı özəlləşdirilməsi prosesində şəffaflığın və məlumatlandırmanın tam təmin edilməsi və müvafiq prosedurların elektron formada həyata keçirilməsidir.

Strateji Yol Xəritəsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün səmərəli şəraitin qurulması, xarici investorlara dövlət zamanətinin verilməsi, onların stimullaşdırılması, həmçinin, investisiyaların qorunması ilə bağlı investorlara müəyyən güzəştlərin və üstünlüklərin verilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarəti, özlüyündə dövlət maliyyə nəzarətinin bir parçasıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti isə maliyyə nəzarətinin bir qoludur. Nəzarət prosesinin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi son nəticədə dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılmasına gətirib çıxarır.

Onu da qeyd edək ki, dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılması müxtəlif faktorlardan asılıdır, yalnızca maliyyə nəzarətinin mükəmməl səviyyədə qurulması ilə dövlət idarəçiliyində yüksək səmərəliliyə nail olmaq mümkün deyil. Belə ki, Maksimo Mastruzzi, Aart Kray və Daniel Kaufman tərəfindən aparılan araşdırmada göstərilir ki, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin səviyyəsi altı indikatorla müəyyən olunur. Həmin indikatorlar aşağıdakılardır.

- 1) Siyasi sabitlik və zor tətbiqetmə (şiddət) hallarının olmaması.** Bu göstərici qeyri-sabitlik və hakimiyyətin illeqal yollarla, zor tətbiq etməklə, həmçinin terrozm yolu ilə mənimsənilməsi ilə bağlı ölçmələr aparmağa imkan verir.
- 2) Qanunun aliliyi.** İnsanların qanunlara inamını, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının işinin, bir sözlə ölkədə qanunlara əməl olunması səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.
- 3) Söz azadlığı və məsuliyyətlik.** Bu göstərici insanların hökumətlərini seçməsi, söz azadlığı, assosasiyaların (birlik və.s) azadlığı, media azadlığı səviyyəsini ölçməyə imkan verir.
- 4) Qanunvericiliyin keyfiyyəti.** Hakimiyyətin sağlam siyasət təşkil etməsi və özəl sektorun inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasını formalaşdırması səviyyəsini ölçmək üçün istifadə olunur.

5) Korrupsiyaya nəzarət. Bu göstərici korrupsiya hallarının yayılması səviyyəsini qiymətləndirir.

6) Hökumətin işləkliyi. Dövlət işçilərinin və dövlət xidmətlərinin işinin keyfiyyətini, dövlət işçilərinin siyasi təzyiqlərə məruz qalmaması, həmçinin hökumətin elan etdiyi siyasətə bağlılığını qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Araşdırmanın müəlliflərindən olan Aart Kray qeyd edir ki, dövlət idarəciliyinin səmərəliliyinin ölçərkən müəyyən çətinliklər ortaya çıxır və dövlət idarəciliyinin səmərəliliyinin çoxlu aspektləri əhatə edir. Onun üçün də istənilən bir ölkədə dövlət idarəciliyinin səmərəliliyini bir göstərici ilə müəyyən etmək (qiymətləndirmək) mümkün deyil və dövlət idarəciliyinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən dövlət idarəciliyi ilə bağlı müxtəlif mənbələrin məlumatlarından istifadə etmək lazımdır (Daniel K., Aart K. və Massimo M, 2010).

Dövlət idarəciliyində səmərəliliyin artırılmasına aşağıdakı istiqamətlərlə nail olmaq mümkündür:

1. Perspektivi olmayan və zərərlə işləyən sahələr üçün büdcə xərcləmələrini dayandırmaq;
2. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və xüsusi güzəştlərin verilməsi;
3. İdarəetmə xərclərini azaltmaq üçün bir sıra qurumların birləşdirilməsi;
4. İnnovativ və gələcəyi olan sahələr üçün büdcə vəsaitlərinin ayrılması;
5. Regionların inkişafı üçün qəbul edilən sosial-iqtisadi proqramların icrasına nəzarətin gücləndirilməsi;
6. Azərbaycanda bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması;
7. Bakı və digər böyük şəhərlərdə “şəhər bələdiyyələri”nin yaradılması;
8. Bələdiyyələrin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün hüquq və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi;
9. Struktur və insitutsional islahatların aparılması və yüksək nəticəyə nail olmuş ölkələrin təcrübələrindən istifadə edilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

XX əsrin otuzuncu illərindən etibarən bütün dünyada dövlət xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artımı və xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün gəlir mənbələrinə duyulan ehtiyac maliyyə nəzarətinin önəmini daha da artırdı. Hazırkı dövrdə də maliyyə nəzarəti, xüsusilə də dövlət gəlirlərinin formalaşdırılması və vəsaitlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi ilə bağlı dövlət maliyyə nəzarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi şəkildə ifadə edəsi olsaq, dövlət maliyyə nəzarəti bütün dövlət idarə və təşkilatlarının bütün növdən olan maliyyə fəaliyyətləri üzərində nəzarətdir.

Maliyyə nəzarəti həm də ona görə önəmlidir ki, onun vasitəsilə dövlət öz sosial-iqtisadi siyasətini həyata keçirə bilər və bu yolla iqtisadi inkişafa nail ola bilər.

Həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin effektiv nəticə verməsi üçün əsas şərtlərdən biri nəzarətedici orqanların öz aralarında məlumat mübadiləsini gücləndirməsi və hər bir orqanın səlahiyyətlərinin və fəaliyyət dairəsinin tam dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsidir. Effektiv maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması ilə ölkənin maliyyə sisteminin işləkliyi və dövlətin maliyyə təhlükəsizliyi təmin edilir və nəticədə səmərəli maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin yolu açılmış olur. Şübhəsiz ki, effektiv maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasında digər önəmli bir şərt nəzarətedici orqanların ən son informasiya texnologiyaları sistemləri ilə təchiz olunmasıdır.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- Operativ maliyyə nəzarətinin aparılması nəticəsində vergi gəlirlərinin dinamikasında artım vardır.
- Dövlət Gömrük Komitəsinin büdcə vəsaitlərinin təmin edilməsi prosesində rolu artır və nəticədə DGK xətti ilə daxilolmaların dinamikasında artım vardır.
- Hesablama Palatası və DMNX tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində dövlət vəsaitlərinin istifadə olunmasında israfçılığın və

səmərəsiz istifadənin qarşısı alınır və vəsaitlərin büdcəyə bərpası təmin olunur.

- Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələrin həcmi yüksək səviyyədə qalmaqdadır.
- Yerli büdcələrin sərəncam verdiyi dövlət vəsaitlərinin həcmi arzuolunan səviyyədə deyil.

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı təkliflərin verilməsi məqsədəuyğun olardı:

- Maliyyə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı müvafiq sahə üzrə mütəxəssislərin hazırlanması;
- Ali maliyyə nəzarəti orqanının (Hesablama Palatası) müstəqilliyinin artırılması;
- Dövlət büdcəsinin xərclərinin təyinatı üzrə istifadə səviyyəsini yoxlamaq üçün bütün dövlət orqanlarının hesabatlılığın mütləqliyinin təmin olunması;
- Dövlət büdcəsindən vəsait ayrılmış bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün səmərəlilik auditinin aparılması;
- Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin maksimum artırılması üçün vergidənyayınma halları ilə bağlı qanunvericiliyin sərtləşdirilməsi;
- Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması məqsədilə “kölgə iqtisadiyyatı”nın aradan qaldırılması yönündə proqramların qəbulu;
- Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- Maliyyə nəzarəti sahəsində normativ-hüquqi bazanın tam müəyyən edilməsi;
- Maliyyə nəzarəti sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və Azərbaycanda onun tətbiqi.

Fikrimizcə, dövlət gəlir və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində verilən təkliflər dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə, dövlət vəsaiti ayrılmış sahələrin inkişafına və dövlət idarəciliyində səmərəliliyinin artırılmasına imkan verəcək və ölkəmizdə maliyyə nəzarətin sisteminin inkişafında pay sahibi olacaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2020.
4. “Büdcə Sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/1126>
5. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://sai.gov.az/upload/files/Hesablama-Palatasi-Qanun.pdf>
6. “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/5530>
7. “Valyuta Tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/9238>
8. “2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/41115>
9. “2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/43943>
10. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə, 9 fevral 2009.
11. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında Əsasnamə, 9 fevral 2009.
12. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ, (2019), Bakı -270 səh.
13. AR Hesablama Palatasının 2019-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabat – 42 səh.
14. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, (2016) - 947 səh.
15. “2019-cu il Bələdiyyə Orqanının Büdcəsinin İcrası”, (2020), Bakı - 140 səh.

16. Bağırov D.A., Həsənli M.X. (2011), “Maliyyə”, Bakı, “İqtisad Universiteti” - 384 səh.
17. Novruzov N.A, İbrahimov E.Ə, (2012), “Büdcə sistemi”. Bakı.“Adiloğlu” - 472 səh.
18. Süleymanov E.B., Bulut C. (2013), “Dövlət maliyyəsi”, Bakı, “Qafqaz universiteti” – 331 səh.
19. Xankişiyev B. (2002), “Maliyyə nəzarəti”, Bakı, “TURAN” – 94 səh.
20. Vəliyev Z. (2010), “Büdcə: nəzəriyyə və praktika”, Bakı. “Ziya+” - 533 səh.
21. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B. və Qurbanov F.Ə. (2003), “Büdcə sistemi”. Bakı - 422 səh.
22. Sadıqov E. (2010), “Bank əməliyyatları”. Bakı, “İqtisad Universiteti” - 212 səh.
23. Həsənli Yadulla, “Kölgə iqtisadiyyatı və vergi kəsiri”, UNEC Ekspert, № 1, 2019, s. 8-11.
24. İsmayılov Altay, “Neft ixrac edən ölkənin dollardan asılılıq problemi”, UNEC Ekspert, № 2, 2018, s. 46-47.
25. Vüqar Gülməmmədov, 15 dekabr 2016-cı il. “Kənar dövlət maliyyə nəzarətinin tarixi, ölkə üzrə tənzimlənməsi və beynəlxalq təcrübə”. Xalq Qəzeti, s 4.

İngilis dilində

1. Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi, “The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues”, Policy Research Working Paper, Vol.5430, 2010, s. 4.

Türk dilində

1. Tuncer İ. (2011), “Kamu Ekonomisi”. Bursa, “Ekin” – 412 səh.
2. Arslan M. (2019), “Kamu Maliyesi”. Yayınlanmamış ders notları – 165 səh.

İnternet resursları

1. <https://www.stat.gov.az>
2. <https://www.taxes.gov.az>
3. <http://www.sai.gov.az>
4. <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>
5. <https://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/>
6. www.maliyye.gov.az/news/5416/2019-cu-il-uzre-dovlet-ve-icmal-budcenin-icrasina-operativ-dair-melumat
7. www.maliyye.gov.az/news/5428/maliyye-nazirliyinin-dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2019-cu-ilde-aparilmis-nezaret-tedbirlerinin-neticeleri-haqqinda-melumat
8. www.maliyye.gov.az/news/5446/2020-ci-ilin-birinci-rubunde-dovlet-budcesinin-icrasina-operativ-dair-melumat
9. <https://www.cbar.az/page-3/about-us>
10. <https://www.vergiler.az/news/taxes/1667.html>
11. <http://www.aztv.az/az/news/2331/vergiler-nazirliyi-legv-edildi-markfermanmark>
12. <https://www.bakuresearchinstitute.org/az/disempowered-and-unfinanced-azerbaijani-municipalities/>
13. www.worldpopulationreview.com/countries/gini-coefficient-by-country/
14. <https://www.intosai.org/about-us/overview>
15. <https://www.gao.gov/about/>
16. <https://www.nao.org.uk/about-us/>
17. <https://www.sayistay.gov.tr/tr/>
18. <https://www.bundesrechnungshof.de/en/bundesrechnungshof/institution/organisation-auditing-and-advisory-functions>
19. <https://www.elsevier.es/en-revista-tekhne-review-applied-management-350-articulo-performance-auditing-by-portuguese-court-S1645991113000248>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Maliyyə nəzarətinin təsnifatlaşdırılması.....	31
Cədvəl 2. Büdcə gəlirlərini təmin edən orqanların daxilolmalarda payları.....	34
Cədvəl 3. 2015-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsinin müxtəlif vergi növləri üzrə gəlirləri	36
Cədvəl 4. Minik avtomobillərinə tətbiq olunan aksiz vergisi.....	39
Cədvəl 5. 2015-2019-cu illər üzrə bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri.....	41
Cədvəl 6. Azərbaycan Respublikasının 2016-2019-cı illər üzrə dövlət büdcəsinin xərclərinin əsas istiqamətləri.....	46
Cədvəl 7. 2016-2019-cu illər üzrə nöqsanlar.....	50
Cədvəl 8. 2013-2020-ci illər aralığında büdcə kəsiri (artıqlığı).....	60
Cədvəl 9. Xarici dövlət borcu.....	62
Cədvəl 10. Daxili dövlət borcu.....	63

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Nəzarət mexanizminin tərkibi.....	14
Şəkil 2. Maliyyə nəzarətinin subyektləri.....	15
Şəkil 3. Maliyyə Nazirliyinin strukturu.....	22
Şəkil 4. Dövlət büdcəsinə DGK xətti ilə daxilolmalar.....	40
Şəkil 5. Dövlət xərclərinin istiqamətləri.....	47
Şəkil 6. 2015-2019-cu illər üzrə bələdiyyə büdcələrinin xərcləri.....	48
Şəkil 7. Hesablama Palatasının Strateji İnkişaf Planı.....	57
Şəkil 8. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların xüsusi çəkisi.....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	33
Qrafik 2. Dövlət büdcəsinin xərcləri və ÜDM arasında asılılıq.....	43